

Stanisław Jop

Rozmiary jednostek administracji państwowej oraz gmin wyznaniowych (parafie rzymskokatolickie i greckokatolickie, kahały) na terenie woj. lubelskiego w ostatniej ćwierci XVIII w.

Rocznik Lubelski 16, 105-141

1973

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW JOP

ROZMIARY JEDNOSTEK ADMINISTRACJI PAŃSTWOWEJ
ORAZ GMIN WYZNANIOWYCH (PARAFIE RZYMSKOKATOLICKIE
I GRECKOKATOLICKIE, KAHĄŁY) NA TERENIE
WOJ. LUBELSKIEGO W OSTATNIEJ CĆWIERCI XVIII W.

W Rzeczypospolitej szlacheckiej najniższą jednostką administracji państwowej była parafia, ściślej — parafia rzymskokatolicka. Przede wszystkim jednak wypełniała ona swoje zasadnicze zadania: najniższej komórki społecznej i jednostki administracji Kościoła. W pierwszym charakterze gmina wyznaniowa — ograniczała się do grupy wiernych: katolików obrządku łacińskiego. Obok parafii rzymskokatolickich na terenie województwa funkcjonowały jeszcze inne gminy wyznaniowe: parafie greckokatolickie, kahały i przykahałki wyznawców religii Mojżeszowej, wreszcie nieliczne parafie protestanckie skupione wokół zborów. Funkcja parafii, jako najniższej jednostki administracji państwowej, była skromna w tym sensie, że zawężała się ona głównie do celów fiskalnych. Podział parafialny służył za podstawę do sporządzania spisów podatkowych i innych wykazów.

W niniejszym artykule najpierw omówione będą rozmiary najniższych jednostek administracji państwowej w 4 kategoriach wielkości: powierzchni, liczby osiedli, liczby dymów i liczby zamieszkującej ludności. W następnej kolejności rozpatrzony zostanie problem rozmiaru gmin wyznaniowych. Warto nadmienić, że podział wyznaniowy pokrywał się w zasadzie z narodowym. Rzymskokatolicy stanowili ludność polską, greckokatolicy — ruską, wyznawcy religii Mojżeszowej to Żydzi; nieliczni protestanci byli zróżnicowani narodowo, przeważali wśród nich przybysze z Zachodu: Niemcy, Holendrzy, Anglicy, Szkoci¹.

¹ O powiązaniu w XVI—XVII w. protestantów z cudzoziemcami z Zachodu: Niemcami, Holendrami, Szkotami itp. traktuje w swojej pracy A. Kossowski, *Protestantyzm w Lublinie i na Lubelszczyźnie XVI—XVII w.*, Lublin 1933, s. 229, 230. Można wnosić, że podobnie przedstawiała się sytuacja w XVIII w. Omówienie powyższego problemu zawiera w cz. II, p. 5 również: *Atlas historyczny woj. lubelskiego w ostatniej ćwierci XVIII w., mapa i komentarz* (maszynopis) opracowany przez S. Jopę i L. Müllerową. W tym przedsięwzięciu S. Jopę oprac. w komentarzu: *Wstęp, I. Źródła, II. Metoda i wyniki, 1. Środowisko geograficzne (a. ukształtowanie powierzchni i gleby, b. wody, c. lasy), 2. Podziały administracyjne (a. granice województwa i powiatów, b. podziały kościelne), 3. Osadnictwo (a. wielkość osiedli, b. osiedla miejskie, c. osiedla wiejskie), 4. Gęstość zaludnienia, 5. Ludność według wyznania, Zakończenie*. L. Müllerowa natomiast mapę oraz w komentarzu: *Metoda i wyniki, 6. Własność ziemska, 7. Drogi, 8. Plan miasta Lublina, indeksy*. (Dalej — *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz*). Niniejszy artykuł powstał na marginesie prac nad *Atlasem*. Por. też S. Jopę, *Ludność na terenie parafii Ostrów Lubelski w ostatniej ćwierci XVIII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, Warszawa 1974, s. 69, 70, przyp. 66, 67, 68, 70.

Podstawę ustaleń stanowiły różnorodne źródła². Liczby zamieszkujących teren poszczególnych rzymskokatolickich parafii: katolików obrządku łacińskiego, Żydów³, dysydentów (protestantów), określono w oparciu o spis dokonany w 1787 r. na polecenie prymasa Michała Poniatowskiego⁴, w kilku przypadkach posłużono się danymi zawartymi w aktach wizytacji parafii obrządku łacińskiego z II poł. XVIII i początku XIX w. Liczbę ludności greckokatolickiej narodowości ruskiej (unitów) ustalono głównie w oparciu o analogiczne wizytacje unickie z II poł. XVIII w. Ilość dymów (zagrody na wsi, domy w mieście, oprócz tego karczmy i obiekty wytwórcze, jak młyny, browary, folusze itp.⁵) oraz osiedli została określona przede wszystkim na podstawie wykazów w tzw. *Taryfach podymnego* z lat 1775 (lub 1777), 1789, 1790, w mniejszym stopniu w oparciu o tzw. *Opis parafii* z 1783 r. W wielu przypadkach — dotyczy to głównie liczby ludności rzymskokatolickiej (polskiej) i żydowskiej — zaistniała konieczność doszacowań. Dokonano ich posługując się wykazem dymów we wspomnianych wyżej taryfach oraz przyjętymi mnożnikami: dla miast 6,5, dla wsi 5,0 osób na 1 dym. Pomiar powierzchni przeprowadzono przy pomocy planimetru na mapie w skali 1 : 300 000. Dużą pomoc w identyfikacji i lokalizacji osad stanowiły ówczesne źródła kartograficzne — mapy z końca XVIII i początków oraz pierwszych dziesiątków lat XIX w.: Perhéesa, Heldensfelda i Kwaternmistrzostwa⁶.

W omawianym czasie woj. lubelskie zajmowało obszar ok. 10 689,1 km² i dzieliło się na 3 powiaty: lubelski — ok. 4901,2 km² (45,8%) — w środku, urzędowski — ok. 3695,4 km² (34,6%) — na południu, i ziemię łukowską — ok. 2092,5 km² (19,6%) — na północy. W zakresie przynależności kościelnej prawie wszystkie parafie województwa wchodziły w skład rozległej diecezji krakowskiej; jedynie 2 z nich, mieszczące się na południowym wschodzie: Biłgoraj i Puszcza Solska, należały do diecezji chełmskiej⁷. Z drugiej strony diecezja krakowska wykraczała nieznacznie pa-

² Dokładne omówienie źródeł zawiera — S. Jop, *I. Źródła*, W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz*. Ekscerpty z tych źródeł dotyczące woj. lubelskiego w XVIII w. sporządzili realizatorzy mapy woj. krakowskiego: K. Buczek, i zespół; są one zebrane w 2 pudłach (Kartoteka ekscerptów źródeł z XVIII w. dotycz. woj. lubelskiego: dalej — Eksc.; oznaczenie źródeł np.: *Taryfy podymnego* z 1789, 1790 r.: dalej — T-89, T-90; *Tabele ofiary* z 1788, 1790 r.: dalej — TO-88, TO-90; *Wizytacja* z 1748 r.: dalej — V-48; *Spis Poniatowskiego* z 1787 r.: dalej — S-87 itd.). Z drukowanych prac, które traktują o większości tych przekazów należy wymienić: K. Buczkę, *Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788—1792)*. Źródła i metoda, Kraków 1930, s. 22—48; S. Jopa, *Ludność na terenie...*, s. 55—60, tab. 1, 2. Wizytacje parafii greckokatolickich znajdują się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie — Chełmski Konsystorz Greckokatolicki — zob. przyp. 87.

³ Obszerniejsze omówienie podstawy źródłowej dot. Żydów zob. dalej s. 124, 125. Źródło znajduje się w Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie wydane przez J. Kleczyńskiego, *Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r.*, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 7, Kraków 1894, s. 269—478.

⁵ S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 75 i przyp. 14, 84.

⁶ K. Buczek, *Mapa...*, s. 13, 14, 19—21; s. Jop, *I. Źródła*, II. *Metoda i wyniki*, 4. *Gęstość zaludnienia*, W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz*.

⁷ *Tamże*, II. *Metoda i wyniki*, 2. *Podziały administracyjne*, tab. II. Od 1790 r. teren całego województwa wchodził w skład nowo utworzonej diecezji chełmsko-lubelskiej. B. Kumor, *Granice archidiecezji krakowskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1933, t. 6, nr 1—4, s. 546—547.

rafia Parczew poza granice woj. lubelskiego, wchodząc drobną jej częścią na teren woj. brzesko-litewskiego w Wielkim Księstwie Litewskim⁸. Woj. lubelskie graniczyło: na zachodzie z woj. sandomierskim i mazowieckim, na północy z mazowieckim, na wschodzie również z tą jednostką administracji, a ponadto: z brzesko-litewskim, podlaskim (enklawa) i ruskim (ziemia chełmska). Południowa granica Lubelskiego była granicą państwową z Austrią, która ziemie do tej linii granicznej zajęła w wyniku I rozbioru Polski (1772). Przed I rozbiorem woj. lubelskie, którego obszar był na południowy zachód o kilka parafii większy, graniczyło tu z ziemiami: chełmską i przemyską woj. ruskiego⁹.

Pomimo iż parafia stanowiła najniższą jednostkę w administracji państwa, jednakże jej granice, określane przez władze kościelne przy dużym współudziale własności ziemskiej szlacheckiej i magnackiej, najczęściej nie pokrywały się z granicami powiatów lub ziem. Państwo wykorzystywało podział parafialny głównie do celów fiskalnych (pobór podatków¹⁰). Zatem określone powiaty, a tym samym i jednostki nadrzędne — województwa, zawierały obok pełnych parafii pewną liczbę usytuowanych na obwodzie części parafii¹¹.

Pow. lubelski o powierzchni ok. 4901,2 km² posiadał 43 parafie¹² usytuowane w całości na jego terenie oraz 7 parafii mieszczących się jedynie częściowo w jego granicach. W liczbie tych ostatnich 2 (Kazimierz¹³, Parczew¹⁴) nieznacznie wykraczały poza granice powiatu i województwa, a 1 (Wąwolnica¹⁵) jedynie poza granice powiatu, mieszcząc się w całości w ramach woj. lubelskiego. Dalsze 3 (Gołęb¹⁶, Lysobyki¹⁷, Janowiec¹⁸) na omawianym terenie posiadały nieznaczną tylko część ob-

⁸ J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 438. Źródło podaje 4171 zamieszkujących parafię, w tym: w obrębie woj. lubelskiego — 3969, zaś na terenie woj. brzesko-litewskiego tylko 202 osoby.

⁹ Zob. przyp. 7. Opracowano głównie na podstawie: *Mappy szczególnej [sic!] województwa lubelskiego rządzonej... przez Karola de Prthées, 1786 (dalej — Mapa Perth.), Taryfy podymn. z 1789, 1790 r., Spisu Poniat. z 1787 r.* Eksc. T-89, T-90, S-87.

¹⁰ S. Krakowski, *Powiat wołkowyski w końcu w. XVII. Próba odtworzenia stosunków administracyjnych, gospodarczych i ludnościowych na podstawie taryfy podymnego z r. 1690, „Ateneum Wileńskie” 1939, t. 14, s. 250—252; S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, W: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 263.*

¹¹ Zob. załączona mapa.

¹² Położone pod względem przynależności kościelnej w diecezji krakowskiej, archidiaconacie lubelskim, dekanacie parczewskim: Baranów, Biskupice, Bystrzyca, Czemierniki, Dyss, Fajstawice, Firlej (filia Lubartowa), Kamionka, Kijany, Krasiecin, Lubartów, Łańcuchów, Łęczna, Mełgiew, Michów, Ostrów, Płaski, Puchaczów, Rudno, Syrniki; archid. lubelskim, dek. kazimierskim: Bochoćnica, Garbów, Karcz-miska (filia Kazimierza), Klementowice, Końskowola, Kurów, Markuszów, Wilków Polanowski, Włostowice, Żyrzyn; archid. lubelskim, dek. chodelskim: Abramowice, Bełżyce, Bychawka, Czerniejów, Czestoborowice, Konopnica, Krężnica Jara (filia Zemborzyc), Krzczonów, Lublin — św. Mikołaja, Lublin — kolegiacka, Matczyn, Wojciechów (filia Bełżyc), Zemborzyc, S. Jop, *II. Metoda i wyniki, 2. Podziały administracyjne, b. podziały kościelne* (oprac. m. in. na podstawie: J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 432—439, 444—452, 454), W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz.*

¹³ Należała do dekanatu kazimierskiego. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 444, 446.

¹⁴ Dekanat parczewski. *Tamże*, s. 432, 438.

¹⁵ Dekanat kazimierski. *Tamże*, s. 444, 447.

¹⁶ Dekanat kazimierski. *Tamże*, s. 444, 445.

¹⁷ Dekanat parczewski. *Tamże*, s. 432, 436.

¹⁸ Dekanat solecki archidiaconatu lubelskiego. *Tamże*, s. 392, 393.

szaru, w większości były one usytuowane poza powiatem i woj. lubelskim. Nie wiadomo jak postąpić w odniesieniu do par. Kock¹⁹. Parafia ta w części mieściła się na terenie pow. lubelskiego, w części na terenie ziemi stężyckiej woj. sandomierskiego, największa część jej obszaru, chociaż nie większość — łącznie z ośrodkiem parafialnym, była położona w ziemi łukowskiej woj. lubelskiego. Zważywszy, że w pow. lubelskim znajdowała się jedynie mniejsza część tej parafii, bardziej uzasadnione będzie wyłączenie jej z ogólnej liczby. Upraszczając należy przyjąć, że obszar 7 niepełnych parafii na terenie pow. lubelskiego równa się w przybliżeniu obszarowi 3 pełnych parafii; przy ustalaniu przeciętnych należy więc przyjąć dla pow. lubelskiego liczbę 46 parafii. Do wymienionej liczby nie doliczy się tu par. w Łuszczowie, filii Kijan²⁰. W przeciwieństwie do innych parafii filialnych (np. Karczmiska, Wojciechów) była ona sporadycznie wymieniana w źródłach, jej zasięg oddziaływania duszpasterskiego ograniczał się do miejscowości kościelnej. Zostanie ona włączona do rozważań dopiero przy rozpatrywaniu parafii rzymskokatolickich jako gmin wyznaniowych. Spośród 46 parafii²¹ największą powierzchnię posiadała par. Parczew — 364,5 km², najmniejszą Czerniejów — 14,4 km², przeciętna powierzchni na 1 parafię wynosiła w tym powiecie 106,5 km². Liczba osiedli w poszczególnych parafiach mieściła się w granicach od 2 (Krasienin, Matczyn, Zemborzyce) do 29 (Parczew); przeciętna liczba osad w parafii wynosiła 11,4. Największą liczbę dymów i ludności posiadała par. kolegiacka w Lublinie. Zważywszy, iż trudno jest rozgraniczyć ją z par. św. Mikołaja na Czwartku, można jedynie w przybliżeniu określić liczbę jej dymów na ok. 1351 (na Czwartku ok. 485), a ludności na ok. 12 308 (na Czwartku ok. 4397)²². Drugą w kolejności była par. Ostrów, licząca 1056 dymów i 6310 osób. Najmniej liczyła par. Matczyn: 76 dymów i 540 osób. Przeciętna w parafii liczba dymów wynosiła 436, ludności zaś 2842 osoby.

Pow. urzędowski, ok. 3695,4 km², zawierał 33 parafie o kompletnym obszarze²³ oraz 7 części parafii. W liczbie tych ostatnich 3 (Borów,

¹⁹ Dekanat parczewski. *Tamże*, s. 432, 434, 435.

²⁰ Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie (dalej — AKL), rep. 60, A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 546. Parafię filialną stanowi jedynie wieś Łuszczów. *Tamże*, nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 414, 531.

²¹ S. Jop, *II. Metoda i wyniki, 3. Osadnictwo*, Tab. II: Zagęszczenie ludności, dymów i osad w woj. lubelskim (pow. lubelski, urzędowski, ziemia łukowska), W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz*.

²² *Tamże*, 2 parafie Lublina posiadały łącznie według ustaleń: obszar — 186,3 km², 34 osiedli, ok. 1836 dymów, ok. 16 657 zamieszkujących. *Spis Poniatowskiego z 1787 r.* podaje (J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 451, 452), iż na terenie tych parafii zamieszkiwało 12 308 osób, w tym na terenie par. kolegiackiej 9062 (73,6%), na terenie par. św. Mikołaja na Czwartku — 3246 (26,4%). Rozdzielając podaną na wstępie liczbę 16 657 według powyższych proporcji, par. kolegiacka powinna w rzeczywistości zawierać ok. 12 260 mieszkańców, zaś par. na Czwartku ok. 4397. Z dużym uproszczeniem można według tych samych proporcji dokonać rozdziału 1836 dymów pomiędzy obydwie parafie: kolegiacka liczyłaby ok. 1351 (73,6%) dymów, św. Mikołaja na Czwartku ok. 485 (26,4%) dymów.

²³ W tej liczbie 12 parafii: Boby, Boiska, Bychawa, Chodel, Kietczewice, Kluczkwice (filia Opola), Niedrzewica Mała, Opole, Piotrowin, Ratoszyn (filia par. Chodel), Wilkołaz, Zakrzówek — należało do dek. chodelskiego, natomiast 19 parafii: Batórz, Biała z Janowem, Blinów (filia par. Potok Wielki), Boża Wola (filia Batorza), Dzierzkowice, Frampol (filia Radzięcina), Goraj, Gościeradów, Kraśnik, Modliborzycze, Popkowice, Potok Wielki, Prawno (filia par. Rybitwy), Radzięcina, Rzeczyca

Rybitwy, Świeciechów)²⁴ nieznacznie tylko wykraczały poza teren pow. urzędowskiego i woj. lubelskiego; następne 3 (Chotcza Dolna²⁵, Solec²⁶, Zawichost²⁷) były prawie w całości usytuowane w sąsiednim woj. sandomierskim; w pow. urzędowskim woj. lubelskiego każda z nich posiadała tylko jedno, mniejsze lub większe, osiedle. Miejscowości wymienianej już par. Wąwolnica²⁸ w większości były położone w pow. lubelskim, zaś w pow. urzędowskim znajdowała się tylko jedna wieś tej parafii. Tu również — identycznie jak w przypadku pow. lubelskiego — należy uznać łączny obszar części 7 parafii za odpowiadający w przybliżeniu obszarowi 3 parafii; pow. urzędowski zawierałby więc łącznie 36 parafii posiadających określony obszar. Oprócz nich na terenie Urzędowskiego znajdowały się 4 małe parafie: Annapol (filia Świeciechowa²⁹), Janów (filia Białej³⁰), Księżomierz i Olbięcín (filie Dzierzkowic³¹), które, podobnie jak wymieniony w pow. lubelskim Łuszczów, nie zawsze wyodrębniane w źródłach ograniczały się do miejscowości kościelnej. Z identycznymi

Zemiańska (filia par. Potok Wielki), Targowisko, Urzędów, Wysokie, Zaklików — do dek. urzędowskiego, archidiak. zawichojskiego, diec. krakowskiej. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 440—444, 449—454. Dwie parafie: Biłgoraj i Puszca Solska wchodziły w skład dek. krasnostawskiego diec. chełmskiej — AKL, rep. 60, nr A-I, „Tabella parafij i kościołów w dyecezyi Chełmskiej i Lubelskiej sytuowanych...” z ok. 1790 r. s. 2v., 30v. Informacje dotyczące źródła zob. S. Jop, *Ludność na terenie...*, przyp. 18. Po roku 1790 wspomniane parafie znalazły się w obrębie diec. chełmsko-lubelskiej.

²⁴ Należały do dek. urzędowskiego. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 440, 443.

²⁵ Dekanat solecki archid. lubelskiego. *Tamże*, s. 392.

²⁶ Dekanat solecki. *Tamże*, s. 392, 394.

²⁷ Dekanat zawichojski archidiak. zawichojskiego diec. krakowskiej. *Tamże*, s. 390, 392.

²⁸ Zob. przyp. 15.

²⁹ AKL, rep. 60, nr A-I (Tab. z 1792 r.), s. 12v. „Hannopol. Miasteczko w [...]. Kościółek drewniany konsekrowany, filialny do Świeciechowa [...]”, s. 31v.; „Świeciechów [...]. Ma kościół filialny vide Hannopol”. *Tamże*, nr A-186 (Wizyt. 1801 r.), s. 534, 567. Miejscowość Annapol powstała na polach wsi Rachów i zdarza się, że ta druga nazwa występuje w źródłach zamiast pierwszej. *Tamże*, nr A-IV (Ekskrypt szpitalow... wypisany roku 1790), s. 40v. „Rachów — miasteczko, w którym przy kościółku filialnym do kościoła Świeciechowskiego należącym Szpitala nie masz”. Obie te miejscowości istniały równocześnie. *Tamże*, nr A-105 (Wizyt. 1781), s. 444. Według *Spisu Poniąt*, parafia ograniczała się do miejscowości Annapol. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 440. Zob. też przyp. 136.

³⁰ AKL, rep. 60, nr A-IV (Ekskrypt... roku 1790), s. 34v. „Janów — miasto, w którym przy kościółku filialnym do kościoła Białskiego należącym szpital [...]”. *Spis Poniąt*, nie wyodrębnia tej parafii. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 440. Prawdopodobnie parafia filialna ograniczała się jedynie do osiedla miejskiego.

³¹ AKL, rep. 60, nr A-I (Tab. z 1792 r.), s. 8v. „Dzierzkowice. Wieś w województwie Lubels. Powiecie i Dekanacie Urzędowskim. Kościół drewniany, konsekrowany. Ma dwa kościoły filialne: 1. w Księżomieszu, 2. Olbięcínie”. *Tamże*, nr A-186 (Wizyt. 1801 r.), s. 374, 375. „*Ecclesia Dzierzkowiensis est matrix, [...] in villa Księżomiesz Filialem Ecclesiam, in Olbięcín vero capellam publicam*”, s. 288; „*In villa Olbięcín est capella publica, quae fuerat antea privata, sed per Visitatorem Generalem Anno 1781 in Publicam est elevata. [...] In villa autem Księżomiesz est Ecclesia Filialis [...]*”, s. 451 i n. — szczegółowy opis kościółka w Olbięcínie. Wyraźnie został określony Olbięcín jako parafia filialna w *Spisie Poniąt*, z 1787 r. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 442. „P. Olbięcín, kościół filialny do kość. Dzierzkowickiego należący”. Parafię według wspomnianego źródła stanowi jedynie wieś Olbięcín. Księżomierz w *Spisie Poniąt*, nie został wyodrębniony, lecz podany w ramach Dzierzkowic. Parafia ta posiadała według *Spisu* tylko 2 wsie: Dzierzkowice i Księżomierz (*tamże*, s. 441). Druga filia Dzierzkowic — Księżomierz — mogła więc obejmować jedynie wieś, w której znajdował się kościół.

jak w przypadku Łuszczowa względów nie zostaną one tu włączone do ogólnej liczby, lecz dopiero w następnej części pracy traktującej o gminach wyznaniowych. W liczbie 36 największą powierzchnię posiadała par. Biała z filią Janów — 416,7 km², drugą w kolejności była dopiero par. Opole z 1 wsią z par. Chotcza Dolna (Jarentowice) — 195,8 km² (bez tej wsi obszar par. Opole wynosił ok. 180 km²), zaś trzecią Zaklików — 175,5 km², najmniejszy obszar należał do par. Prawno — 24,8 km²; przeciętna wynosiła 102,6 km². Najwięcej miejscowości zawierały parafie: Opole i Puszcza Solska — po 25, najmniej natomiast jednowioskowa par. Kielczewice; przeciętna ilość osiedli w parafii wynosiła 8,8. Parafia Biała z filią Janów posiadała największą liczbę dymów — 1487 (bez Janowa 1069), drugą w kolejności był Goraj — 854, trzecią Kraśnik — 773; najmniej dymów znajdowało się na terenie par. Prawno — 77; przeciętna dymów na 1 parafię wynosiła — 377. Parafia Biała z filią Janów zawierała w swoich granicach również największą liczbę ludności — 8912 (bez Janowa 6260), następną w kolejności była par. Kraśnik — 6195, trzecią Goraj — 4819; najmniej — 486 osób, zamieszkiwało na terenie par. Prawno; przeciętna mieszkańców parafii na terenie pow. urzędowskiego — 2341 ³².

W ziemi łukowskiej zawarty był kompletny obszar 12 parafii ³³, częściowy 4: Kock ³⁴, Radoryż ³⁵, Wilczyska ³⁶, Wojcieszków ³⁷. Miejscowości kościelne dwu ostatnich z wymienionych położone były poza granicami ziemi łukowskiej — na jej terenie usytuowanych więc było tylko 14 kościołów parafialnych. Z dużym uproszczeniem można przyjąć, że te 4 parafie posiadały w ziemi łukowskiej połowę swego obszaru, przy określeniu przeciętnej uznać zatem należy istnienie 2 parafii, łącznie z 12 wspomnianymi — dla całego terenu omawianej jednostki administracyjnej — 14. Największą powierzchnię posiadała par. Łuków — 355,5 km², najmniejszą Pruszyń — 45,9 km²; przeciętna wynosiła 149,4 km². Najwięcej osad należało natomiast do drugiej pod względem obszaru (276,3 km²) par. Zbuczyn — 66, najmniej do wspomnianej wyżej par. Pruszyń — 4; przeciętna wynosiła aż 20,6 osady. Największą ilość dymów posiadała par. Zbuczyn — 1446, najmniejszą Pruszyń — 83; przeciętna — 565. Największa liczba ludności mieszkała natomiast na terenie par. Łuków — 8908, najmniejsza na terenie par. Pruszyń — 522; przeciętna liczba mieszkańców parafii ziemi łukowskiej wynosiła 3466 ³⁸.

W skali całego województwa przy ustalaniu przeciętnych należy przyjąć istnienie 96 parafii. Parafią o największej powierzchni w województwie była par. Biała z filią Janów (pow. urzędowski) — 416,7 km², drugą w kolejności — par. Parczew (pow. lubelski) — 364,5 km², najmniejszy obszar natomiast posiadała par. Czerniejów (pow. lubelski) — 14,4 km². Przeciętna powierzchnia parafii w woj. lubelskim wynosiła 111,3 km².

³² Zob. przyp. 21.

³³ Należały one do dek. łukowskiego archidiak. lubelskiego: Domanice, Kąkolwnica (filia Trzebieszowa), Łuków, Pruszyń, Radzyń, Serokomla, Siedlce, Stanin, Trzebieszów, Tuchowicz, Ulan, Zbuczyn. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 425—432.

³⁴ Zob. przyp. 19.

³⁵ Dekanat łukowski. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 425, 427.

³⁶ Należała do dek. stężyckiego, archidiak. radomskiego, diec. krakowskiej. *Tamże*, s. 420, 424.

³⁷ Dekanat łukowski. *Tamże*, s. 425, 430.

³⁸ Zob. przyp. 21.

Największą liczbę osiedli miała par. Zbuczyn (ziemia łukowska) — 66, drugą w kolejności była par. Łuków — 36 osad, najmniejszą, bo tylko wieś kościelną, zawierała par. Kiełczewice (pow. urzędowski); przeciętna osad w parafii wynosiła 11,6. Największą liczbę dymów w województwie posiadała par. Biała z filią Janów (pow. urzędowski) — 1487 (bez filii 1069), drugą w kolejności była par. kolegiacka w Lublinie — 1351, trzecią par. Łuków — 1222, najmniejszą ich liczbę zawierała par. Matczyn (pow. lubelski) — 76. Przeciętna dymów w parafii wynosiła w województwie 433. Parafie o największej liczbie dymów posiadały również największą liczbę ludności: kolegiacka w Lublinie — 12 308, Biała z filią Janów — 8912 (bez filii 6260), Łuków — 8908; najmniejszą pod względem liczby mieszkańców była par. Prawno (pow. urzędowski) — 486; przeciętna liczba ludności parafii wynosiła 2641³⁹.

Tabela 1

Przeciętne rozmiary parafii o wyodrębnionym obszarze

Powiat	Liczba parafii	Przeciętna powierzchnia (w km ²)	Przeciętna liczba osiedli	Przeciętna liczba dymów	Przeciętna liczba mieszkańców
Lubelski	46	106,5	11,4	436	2 842
Urzędowski	36	102,6	8,8	377	2 441
Ziemia łukowska	14	149,4	20,6	565	3 466
W woj. ogółem:	96	111,3	11,6	433	2 641

Tabela uwidacznia specyfikę ziemi łukowskiej posiadającej najrzadszą sieć parafialną i co za tym idzie — największą przeciętną powierzchnię parafii, o 50% przekraczającą średnią w województwie. Znacznie odbiegała od normy w województwie również przeciętna liczba dymów i osiedli w parafiach tej ziemi; najbardziej jednak ujawnia się różnica w przeciętnej liczbie osiedli, była ona tu dwa razy większa niż w województwie. Świadczy to pośrednio o mniejszej przeciętnej: powierzchni, liczby dymów i mieszkańców na 1 osadę w ziemi łukowskiej w końcu XVIII w.⁴⁰

Najmniejszą przeciętną powierzchnię, liczby osiedli, dymów i ludności w parafii, nie odbiegającą jednak zbyt od normy w województwie, posiadał pow. urzędowski.

Pow. lubelski zajmował pośrednie miejsce, przeciętne dotyczące parafii na jego terenie były, rzecz zrozumiała, bardziej zbliżone do przeciętnych pow. urzędowskiego aniżeli ziemi łukowskiej; najmniej się one różniły od przeciętnych w skali całego województwa.

Interesujące byłoby zestawienie parafii województwa w grupach według rozmiaru. Wyodrębniono więc 4 grupy wielkości w zakresie: powierzchni, ilości osad, liczby dymów i liczby ludności. Pod uwagę wzięto tylko te parafie, które posiadały w granicach województwa cały

³⁹ Tamże.⁴⁰ Najmniejszą przeciętną (powierzchnia, liczba dymów, liczba zamieszkujących) stwierdzono w ziemi łukowskiej. S. J o p, II. Metoda i wyniki, 3. Osadnictwo, W: Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz.

lub prawie cały obszar oraz — co za tym idzie — pełną lub prawie pełną liczbę osad, dymów, ludności. Nastąpiła więc konieczność wyłączenia z ziemi łukowskiej 4 parafii (Kock, Radoryż, Wilczyńska, Wojcieszków), gdyż ze względu na swoją niekompletność w ramach wspomnianej ziemi oraz województwa nie mogą one być umieszczane w zestawieniach statystycznych. Zatem w ziemi łukowskiej pozostałaby liczba 12 rozpatrywanych parafii; w pow. urzędowskim ilość ich pozostanie bez zmian — 36, podobnie w pow. lubelskim — 46, w całym województwie — 94. W odniesieniu do pow. lubelskiego należy jeszcze wyjaśnić kwestię zaklasyfikowania 2 parafii Lublina do poszczególnych grup wielkości. Podany łącznie ich obszar podzielono na połowę wychodząc z założenia, że powierzchnie par. kolegiackiej i św. Mikołaja na Czwartku nie różniły się zbytbytno; podobnie postąpiono z rozdziałem liczby osad. W zakresie liczby dymów i mieszkańców zaklasyfikowano parafię kolegiacką do grupy największych, zaś św. Mikołaja na Czwartku do grupy parafii liczących 400—800 dymów i 2500—500 mieszkańców (zob. tab. 2)⁴¹.

Tu również wyróżnia się ziemia łukowska zawierająca największą liczbę parafii przynależnych do grupy pierwszej. Nie dziwi to właśnie dlatego, że Łukowskie posiadało najwyższy przeciętny rozmiar parafii. Pow. lubelski i urzędowski posiadają zbliżone dane, chociaż w tym ostatnim stwierdza się stosunkowo największą ilość parafii najmniejszych, należących do grupy czwartej; pow. lubelski ma największą stosunkowo ilość parafii grup pośrednich, drugiej i trzeciej; rozmieszczenie ich w tym powiecie jest najbardziej zbliżone do rozmieszczenia w skali całego województwa.

Nie bez znaczenia będzie stosunek sieci parafialnej do sieci miast rozpatrywanego terenu — ze względu na rolę tych ostatnich głównie w produkcji i wymianie. Parafie, stanowiąc najniższe jednostki administracji terytorialnej państwa oraz najniższe komórki określonego wyznania (katol. obrz. łac.), w zakresie gospodarczym funkcjonowały również jako mniej lub bardziej zamknięte całości. Dotyczy to zwłaszcza tych parafii, w których większość lub wszystkie miejscowości należały do jednego właściciela⁴².

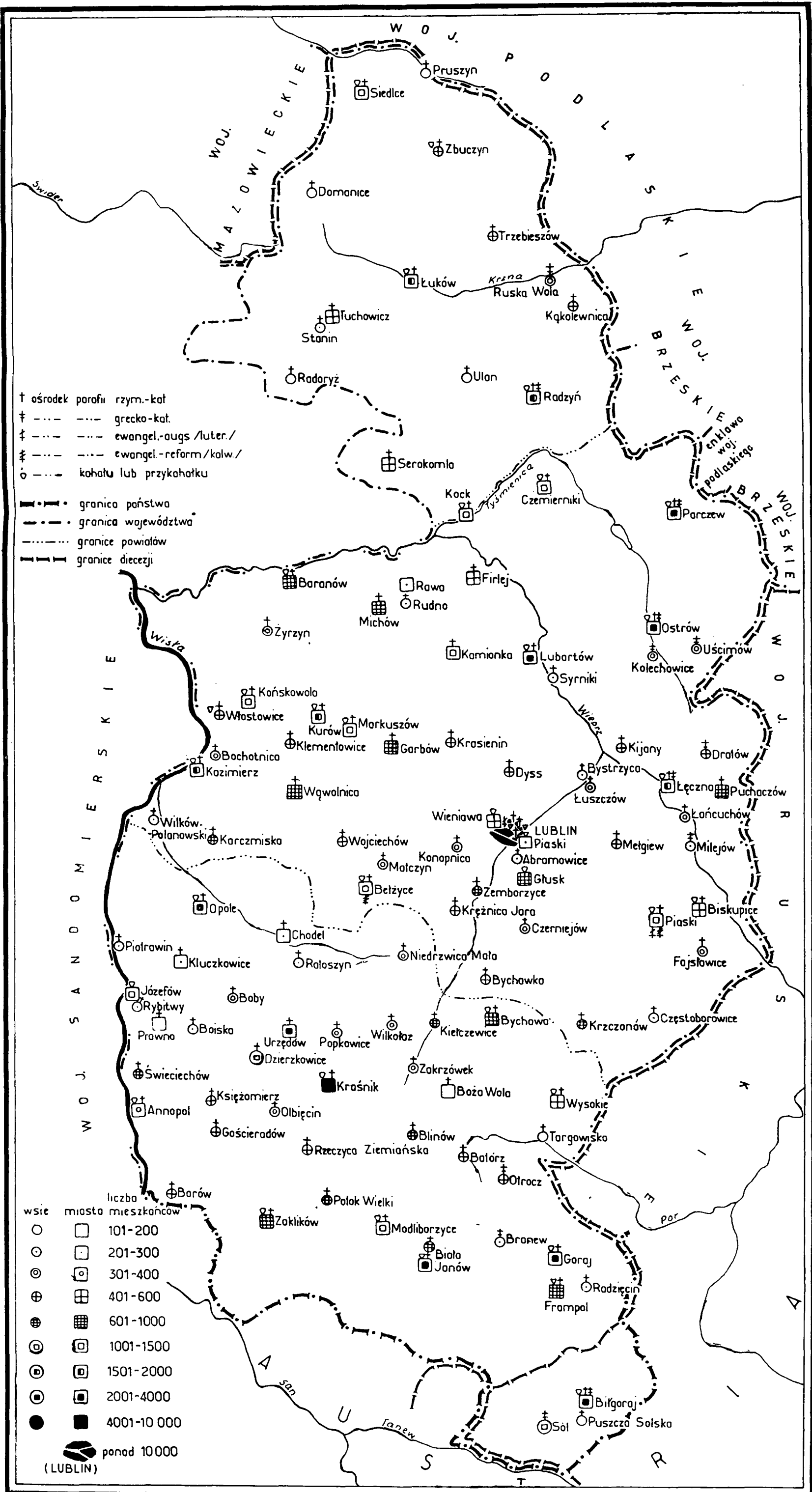
Problem zagęszczenia miast w stosunku do sieci parafialnej nie ogranicza się jedynie do aspektu gospodarczego i wymaga osobnego i szczegółowego omówienia. Tu należy jedynie zasygnalizować, że przy liczbie 47 większych i mniejszych osiedli miejskich na terenie województwa⁴³ oraz 96 parafii o wyodrębnionym obszarze, na 1 miasto przypadały 2 parafie. Natomiast w poszczególnych powiatach znajdowało się: w lubelskim — 1,9 (24 osiedla miejskie, 46 parafii), urzędowskim — 2,1 (17 miast, 36 parafii), w ziemi łukowskiej — 2,3 (6 miast, 14 parafii). Ziemia łukowska posiadała również najmniejsze zagęszczenie miast: 1 osiedle miejskie przypadało tu na 348,8 km², podczas kiedy w pow. urzędowskim na 217,4 km², w pow. lubelskim na 204,2 km², zaś w całym województwie 1 miasto na 237,2 km²⁴⁴.

⁴¹ Zob. przyp. 22.

⁴² S. Krakowski, *op. cit.*, s. 252; S. Litak, *op. cit.*, s. 289—291.

⁴³ S. Jop, *II. Metoda i wyniki*, 3. Osadnictwo, b. osiedla miejskie, Tab. IV. Miasta woj. lubelskiego, W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w. — komentarz*.

⁴⁴ *Loco cit.*

MAPA OŚRODKÓW GMIN WYZNANIOWYCH WOJEW. LUBELSKIEGO W OSTATNIEJ ĆWIERCI XVIII WIEKU

Tabela 2

Parafie o wyodrębnionym obszarze w poszczególnych grupach wielkości

Powiat	Liczba zestawionych parafii	Wg rozmiaru powierzchni (w km ²)				Wg ilości osad				Wg ilości dymów				Wg liczby mieszkańców			
		powyżej 200	101—200	51—100	do 50	powyżej 20	11—20	6—10	do 5	powyżej 800	401—800	201—400	do 200	powyżej 5000	2501—5000	1251—2500	do 1250
Lubelski	46	3	18	17	8	4	14	21	7	5	15	18	8	6	16	16	8
Urzędowski	36	1	14	14	7	3	8	9	16	2	9	13	12	2	11	12	11
Ziemia łukowska	12	4	3	3	2	5	3	2	2	4	2	3	3	4	3	2	3
W woj. ogółem:	94	8	35	34	17	12	25	32	25	11	26	34	23	12	30	30	22

Jak już na wstępie zaznaczono, funkcja parafii jako najniższej jednostki administracji państwowej ograniczała się głównie do celów fiskalnych; w oparciu o podział parafialny sporządzano spisy, dokonywano poboru podatku⁴⁵. Zmiany, jakie zachodziły w sieci parafialnej, uwzględniane były z opóźnieniem (a niekiedy nawet wcale) w wykazach administracji państwowej; najczęściej nie rejestrowały one parafii nowo powstałych. Zestawienia parafii zawarte w rejestrach poborowych z XVI⁴⁶ i XVII w.⁴⁷ i w taryfach podymnego z II poł. XVIII w.⁴⁸ były na ogół schematyczne i znacznie się różniły od zestawień we współczesnych im wizytacjach zwierzchniej władzy kościelnej⁴⁹. Ponadto często występowały różnice w rozgraniczeniach parafii. Decydowały o tym na ogół stosunki własnościowe. Wsie należące do jednej parafii w zestawieniach fiskalnych umieszczano w ramach drugiej, skoro właściciel tychże osiedli posiadał w niej większość dóbr⁵⁰. Nie można więc ustalać pewnej liczby parafii jako najniższych jednostek administracji państwowej, a jedynie trzeba ograniczyć się do stwierdzenia, że przy sporządzaniu dla pewnego terenu rejestrów czy taryf w określonych latach oparto się na wykazie takich, a nie innych parafii.

Omawianych wyżej parafii, pomimo że posiadały określony obszar, nie można identyfikować z jednostkami administracji państwowej. *Taryfy podymnego* z 1789 i 1790 r. nie uwzględniają spośród nich parafii filialnych. Właściwie samodzielnie występują tylko 2 z tej grupy: Wojciechów, filia Bełżyc, w pow. lubelskim, i Prawno, filia par. Rybitwy, w pow. urzędowskim. Miejscowości pozostałych filii wymienione zostały w ramach parafii macierzystych: w pow. lubelskim: Firlej w ramach Lubartowa, Karczmiska — Kazimierza, Krężnica Jara — Zemborzyc; w pow. urzędowskim: Boża Wola w ramach Batorza, Blinów i Rzeczyca Ziemiańska — Potoka, Frampol — Radzięcina, Kluczkowice — Opola, Ratozsyn — Chodla; osiedla jednej w ziemi łukowskiej filii — Kąkolewnica, wymienia wspomniane źródło w składzie par. Trzebieszów⁵¹. Pow. lubelski ok. 1790 r. zawierałby zatem 43 parafie, które można uznać za najniższe jednostki administracyjne, pow. urzędowski zawierał ich 30, zaś ziemia łukowska 13; ogółem w województwie — 86. Należy zaznaczyć, że nie jest to liczba ostateczna i pewna, ale w jakimś stopniu konwencjonalna. Ich przeciętne wykazuje tabela 3.

Podobnie jak w poprzednim zestawieniu (por. tab. 1) uwidaczniają się tu podobieństwa i różnice przeciętnych parafii w poszczególnych powiatach.

Do krańcowych należały te same, co wymienione już poprzednio pa-

⁴⁵ S. Krakowski, *op. cit.*, s. 252. Omawia m. in. stosunek granic parafii do granic utworzonych w XIX w. gmin.

⁴⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego. Małopolska*, t. III, W: *Zróżła Dziejowe*, t. XIV, Warszawa 1886, s. 347—431. Wykaz dotyczący woj. lubelskiego.

⁴⁷ *Tamże*, t. IV, W: *Zróżła Dziejowe*, t. XV, Warszawa 1886, s. 1a—51a. Regestr pogłównego woj. lubelskiego 1676 r.

⁴⁸ *Taryfy podymnego* z 1789 i 1790 r. dotyczące woj. lubelskiego, zob. Eksc. — T-89, T-90, pow. lubelski, pow. urzędowski, ziemia łukowska — pod hasłem poszczególnych miejscowości.

⁴⁹ Dla terenu woj. lubelskiego w ostatniej ćwierci XVIII w. zob. np. *Księgi wizytacji* z 1781—82 r. AKL, rep. 60, nr A-104, A-105.

⁵⁰ S. Krakowski, *op. cit.*, s. 250.

⁵¹ Zob. przyp. 48.

Tabela 3

Przeciętne rozmiary najniższych jednostek administracji państwowej

Powiat	Liczba parafii	Przeciętna powierzchnia (w km ²)	Przeciętna liczba osiedli	Przeciętna liczba dymów	Przeciętna liczba mieszkańców
Lubelski	43	114,0	12,1	466	3 097
Urzędowski	30	123,2	10,6	452	2 810
Ziemia łukowska	13	161,9	22,1	608	3 733
W woj. ogółem:	86	124,2	13,1	486	3 084

rafie; jedynie w pow. urzędowskim na pierwsze miejsce pod względem ilości osiedli (27) wysunęła się bezsprzecznie par. Opole z filią Kluczkowice, bez filii posiadała ona identyczny w tym zakresie stan (25) co par. Puszcza Solaska. Należy dodać ponadto, że w pow. lubelskim wyróżniała się ilością dymów (995) i mieszkańców (6427) par. Lubartów z filią Firlej, zaś w ziemi łukowskiej była dużą pod każdym względem (286,2 km², 36 osiedli, 1327 dymów, 6758 mieszkańców) par. Trzebieszów z filią Kąkolewnica⁵².

W zestawieniach parafii (tab. 4), najniższych jednostek administracji państwowej w poszczególnych grupach wielkości, wzięto pod uwagę tylko te (84), których obszar w całości lub prawie w całości mieścił się w granicach woj. lubelskiego; pow. lubelski zawierał 43 wspomniane jednostki, urzędowski — 30, zaś ziemia łukowska tylko 11, a nie 13, czyli o 2 mniej niż w zestawieniach tabeli 3; kierowano się tu identycznymi jak przy sporządzaniu tabeli 2 racjami⁵³.

Parafie zostały rozmieszczone w grupach o identycznych co uprzednio zakresach (zob. tab. 2). Ponieważ jednak przeciętna zestawionych tu parafii jest ze zrozumiałych względów wyższa, automatycznie wzrosła liczba tych o największych rozmiarach, a jeszcze bardziej zmniejszyła się ilość przynależnych do grupy najmniejszych (por. tab. 2 i 4).

Zestawiając podaną wyżej umowną liczbę 86 najniższych jednostek administracji państwowej z liczbą 47 osiedli miejskich w województwie, otrzymamy 1,8 jednostki na 1 miasto, zaś w poszczególnych powiatach: lubelskim — 1,8 (24 miasta, 43 jedn.), urzędowskim — 1,8 (17 miast, 30 jedn.), w ziemi łukowskiej — 2,2 (6 miast, 13 jedn.).

Zestawione w tabeli parafie o wyodrębnionym obszarze, jak również najniższe jednostki administracji państwowej woj. lubelskiego i ich średnie, należą do największych w skali Rzeczypospolitej na ziemiach etnicznie polskich. Odbiegają one znacznie w tych kategoriach, gdzie można było dokonać porównań (dotyczy to głównie powierzchni), nie tylko od przeciętnych dla XVIII w. innego terenu, ale nawet od średnich dla wieków wcześniejszych, kiedy, jak wiadomo, zagęszczenie sieci parafial-

⁵² Zob. przyp. 21.

⁵³ Zob. s. 111, 112.

Tabela 4

Najniższe jednostki administracji państwowej
w poszczególnych grupach wielkości

Powiat	Liczba zestawionych parafii	Wg rozmiaru powierzchni w km ²				Wg ilości osiedli				Wg ilości dymów				Wg liczby mieszkań- ców			
		powyżej 200	101—200	51—100	do 50	powyżej 20	11—20	6—10	do 5	powyżej 800	401—800	201—400	do 200	powyżej 5000	2501—5000	1251—2500	do 1250
Lubelski	43	3	20	15	5	4	16	19	4	5	15	6	6	6	16	15	6
Urzędowski	30	4	12	9	5	5	7	7	11	2	11	7	3	11	10	6	
Ziemia łukowska	11	4	3	2	2	5	3	2	1	4	2	3	4	3	1	3	
W woj. ogółem:	84	11	35	26	12	14	26	28	16	11	28	16	13	30	26	15	

nej było znacznie mniejsze. Zanim dokona się szczegółowych porównań, wcześniej zostaną omówione parafie jako gminy wyznaniowe.

Na rozpatrywany terenie woj. lubelskiego stwierdza się — co już sygnalizowano — istnienie gmin wyznaniowych 4, a w większej liczbie 3 wyznań i obrządków: parafii katolickich obrządku łacińskiego, parafii katolickich obrządku greckiego (uniickich), kahałów i przykahalków należących do wyznawców religii Mojżeszowej (Żydów). Z grupą protestancką, zresztą bardzo nikłą, są trudności, ponieważ była ona zróżnicowana (luteranie, kalwini), a źródła tych zróżnicowań nie uwzględniają, natomiast informują ogólnie: dysydenci. Nie wiadomo więc dokładnie, ile zborów oraz skupionych wokół nich gmin wyznaniowych posiadały poszczególne odłamy protestantyzmu; problemem tym nie zajmowano się zresztą dokładnie⁵⁴.

Rzymskokatolicy (Polacy) stanowili w województwie najliczniejszą grupę ludności (85,58%)⁵⁵. Mieszkali oni prawie⁵⁶ we wszystkich osiedlach. Rozmiar gmin wyznaniowych tej grupy ludności można określić w 3 kategoriach wielkości: powierzchni, liczby osiedli oraz liczby wiernych. Spośród wszystkich dymów nie udało się natomiast wyodrębnić tych, które należały do ludności rzymskokatolickiej. Tym samym wykluczona została możliwość określenia przeciętnej liczby dymów w rzymskokatolickich gminach wyznaniowych. Do 96 parafii w województwie winno się doliczyć 5 wspomnianych wyżej parafii filialnych: Łuszczów, pow. lubelski, Anopol, Janów, Księżomierz, Olbiecin, pow. urzędowski, które nie zawsze były wprowadzane w źródłach oraz nie zawsze posiadały pewien wyodrębniony obszar względnie status prawny, wypełniały jednak funkcje duszpasterskie. Dla całego województwa należy więc przyjąć istnienie 101 parafii rozmieszczonych w poszczególnych powiatach: w lubelskim 47, urzędowskim 40, ziemi łukowskiej 14. Tabela 5 obrazuje przeciętne ich rozmiary.

Tabela 5

Przeciętne rozmiary parafii rzymskokatolickich

Powiat	Liczba rzymskokatolików	Liczba parafii	Przeciętna powierzchnia	Przeciętna liczba osiedli	Przeciętna liczba wiernych
Lubelski	84 643	47	104,3	11,1	1 801
Urzędowski	73 483	40	92,4	7,9	1 837
Ziemia łukowska	42 890	14	149,4	20,6	3 064
W woj. ogółem:	225 537	101	104,8	11,2	2 233

⁵⁴ S. J o p, II. *Metoda i wyniki, 5. Ludność według wyznania*, Tab. VI: Zróżnicowanie wyznaniowe na terenie woj. lubelskiego, W: *Atl. hist. woj. lub. XVIII w.* — komentarz.

⁵⁵ *Loco cit.*

⁵⁶ Zdarzały się wyjątki: np. wieś Zbulitów Mały położoną na terenie rzymskokatolickiej par. Czemierniki zamieszkiwali wyłącznie unicy i żydzi. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 433, przyp. 1.

Rozmiary przeciętnych parafii w pow. lubelskim i urzędowskim są zbliżone, w ziemi łukowskiej, co jest zjawiskiem stałym, są one znacznie większe, w zakresie powierzchni i liczby wiernych o 50%, natomiast liczby osad nawet o 100%.

Jeśli chodzi o rozmieszczenie tych parafii w poszczególnych grupach wielkości, zestawienia dotyczące rozmiaru powierzchni i liczby osiedli można z pewnymi zastrzeżeniami przejąć z tabeli 2. Winno się jednocześnie uwzględnić zmiany, jakie wynikły z wyodrębnienia parafii filialnych w Łuszczowie w pow. lubelskim oraz w Annopolu, Janowie, Księżomierzu i Olbięcina w pow. urzędowskim⁵⁷. Zróżnicowanie pod względem liczby wiernych przedstawia tabela 6. Z podobnych jak poprzednio względów⁵⁸ w ziemi łukowskiej wzięto pod uwagę jedynie 12 parafii.

Tabela 6

Zróżnicowanie parafii rzymskokatolickich pod względem liczby wiernych⁵⁹

Powiat	Liczba parafii	Powyżej 5000	4001—5000	3501—4000	3001—3500	2501—3000	2001—2500	1501—2000	1001—1500	501—1000	do 500
Lubelski	47	2	1	5	4	3	9	10	7	5	1
Urzędowski	40	1	1	2	1	2	9	3	9	10	2
Ziemia łukowska	12	2	2	—	2	1	1	—	2	2	—
W woj. ogółem:	99	5	4	7	7	6	19	13	18	17	3

Najliczniejsza grupa 32 — to parafie o liczbie 1501—2500 wiernych, licznie reprezentowane są również parafie posiadające 1001—1500 wyznawców. W ziemi łukowskiej przeważają duże parafie: 50% posiada powyżej 3000 parafian, podczas gdy w pow. lubelskim parafie o tej liczbie stanowią tylko 25,5%, zaś w pow. urzędowskim jedynie 12,8%. Wymie-

⁵⁷ Poprzez ich wyodrębnienie uległ pomniejszeniu obszar oraz liczba osiedli następujących parafii: Kijany (pow. lubelski), Świeciechów, Biała, Dzierzkowice (pow. urzędowski). Nie określono obszaru tych parafii filialnych, ale z pewnością należał on do najmniejszych w województwie; posiadały one po 1 miejscowości — zob. s. 108, 109, przyp. 20, 29, 30, 31, 54, 59 oraz szczegółowe tabele (w rękopisie) dot. liczby dymów i ludności, jak również załączone opisy parafii: Kijany, Świeciechów, Biała, Dzierzkowice.

⁵⁸ Zob. s. 111, 112, 114, 115.

⁵⁹ Opracowane na podstawie szczegółowej tabeli zróżnicowania wyznaniowego w parafiach woj. lubelskiego, jak również w oparciu o szczegółowe tabele dymów, ludności oraz załączone opisy dotyczące parafii: Kijany, Świeciechów, Biała, Dzierzkowice (w rękopisie). Z prac drukowanych por. przykładowo poczynione dla Ostrowa ustalenia dot. liczby ludności i zróżnicowania wyznaniowego: S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 52—70. tab. 1, 3, 4. Parafie Lublina skupiały, zgodnie z poczynionymi ustaleniami, ok. 11 517 wiernych. *Spis Poniat.* z 1787 r. informuje (J. Kleczyński, op. cit., s. 451, 452), że zawierały one 7688 rzymskokatolików: par. kolegiacka — 5046 (65,6%), par. św. Mikołaja na Czwartku — 2642 (34,4%); skoro się rozdzieli ustaloną liczbę według proporcji *Spisu Poniat.*, to par. kolegiacka powinna skupiać ok. 7556, na Czwartku zaś ok. 3961 wiernych.

niono już uprzednio parafie o skrajnych rozmiarach pod względem powierzchni i liczby osad⁶⁰. Nie istnieje tu potrzeba powtórzeń, należy jedynie uzupełnić, że do najmniejszych, obok uprzednio już wymienionych, należały parafie filialne, w pow. lubelskim par. Łuszczów, w pow. urzędowskim — Annapol i Olbięcin. Najwięcej wiernych w pow. lubelskim posiadały parafie: kolegiacka w Lublinie — ok. 7556 (św. Mikołaja na Czwartku skupiała 3961 wyznawców), Garbów — ok. 5720, i Czemierniki — ok. 4509. Najmniej parafian miał Łuszczów — 339, oraz Matczyn — 513. W pow. urzędowskim najwięcej wiernych liczyła par. Biała (bez filii Janów) — ok. 6167 i Goraj, ale już znacznie mniej, bo ok. 4136; najmniej: Annapol — ok. 182, Olbięcin — ok. 327, Prawno — ok. 469. Najliczniejsze w ziemi łukowskiej parafie: Zbuczyn — ok. 7710 i Łuków — 7642 wiernych, należały jednocześnie do największych pod tym względem w skali całego województwa. Najmniej wiernych na terenie Łukowskiego posiadały parafie: Pruszyń — 536 i Stanin — 689. Najmniejsze parafie w województwie to w kolejności: Annapol, Olbięcin, Łuszczów, Prawno, Matczyn oraz nie wymieniane: Księżomierz w pow. urzędowskim — ok. 515 wiernych, i Krasienin w pow. lubelskim — ok. 550 wiernych⁶¹.

Warto tu zasygnalizować stosunek sieci osiedli miejskich do sieci rzymskokatolickich gmin wyznaniowych. Przy przyjęciu 101 parafii w województwie (zob. tab. 5) oraz 47 miast⁶² 1 miasto przypadało: w pow. lubelskim prawie na 2 parafie, w pow. urzędowskim na 2,3 parafii, identycznie w ziemi łukowskiej, zaś w całej Lubelszczyźnie na 2,2 parafii.

W 5 przypadkach miasta nie stanowiły ośrodka parafii: Głusk, Piaski pod Lublinem, Rawa, Wieniawa (pow. lubelski), Józefów (pow. urzędowski). Piaski i Wieniawa leżały obok Lublina, prawie że stanowiły jego część, należały więc do parafii lubelskich. Pozostałe miasta wyrosły w okresie późniejszym, w chwili gdy już uformowała się sieć parafialna; wchodziły one w skład parafii, których ośrodek mieścił się we wsiach: Głusk — Abramowice, Rawa — Rudno, Józefów — Rybitwy.

Istnieje trudność w zestawieniu rozmiarów parafii, czy to w charakterze jednostki administracji państwowej, czy gminy wyznaniowej terenu woj. lubelskiego, z rozmiarami parafii innych województw. Nie ma bowiem porównywalnych opracowań. Dane zawarte w niektórych rozprawach posiadają różny stopień dokładności. Pomimo to wydaje się celowe — wobec braków — dokonanie w oparciu o nie porównań.

U schyłku średniowiecza średni obszar parafii wynosił: w archidiecezji gnieźnieńskiej ok. 62 km², w diecezjach — krakowskiej ok. 60 km², poznańskiej ok. 53 km², wrocławskiej ok. 26 km², chełmińskiej ok. 37 km²⁶³. W ramach tych dużych jednostek administracji terytorialnej Kościoła — diecezji, stwierdza się zróżnicowanie. I tak według T. Łado-górskiego w 1358 r. przeciętny obszar parafii wynosił w archidiaconacie krakowskim 44 km², w prepozyturze wiślickiej 73 km², natomiast

⁶⁰ Zob. s. 111, 112, 114, 115, 118, przyp. 57.

⁶¹ Opracowane na podstawie szczegółowej tabeli zróżnicowania wyznaniowego w parafiach woj. lubelskiego oraz w oparciu o szczegółowe tabele i opisy parafii: Kijany, Świeciechów, Biała, Dzierzkowice. Zob. przyp. 59.

⁶² Zob. przyp. 43.

⁶³ E. Wiśniewski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów Reformacji*, W: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1968, s. 275.

w archidiecezjach północno-wschodnich diecezji (prepozytura kielecka, archidiecezje: sandomierski, zawichojski, radomski i lubelski) aż 103 km². Należy dodać, że w archidiecezji radomskiej przeciętna ta osiągała 150 km², a w lubelskiej — 138 km² ⁶⁴; jednocześnie winno się wyjaśnić, że w XIV w. ziemia łukowska należała do archidiecezji radomskiej. Archidiecezja lubelska stanowiła w zasadzie pow. lubelski i w części urzędowski ⁶⁵. Przeciętny obszar parafii w tejże jednostce administracji kościelnej dla XIV w. — 138 km², należy zestawzić z przeciętną dla XVIII w. dotyczącą pow. lubelskiego — 106, 5 km² (tab. 1) i urzędowskiego — 102,6 km² (tab. 1). Rozmiar powierzchni parafii, zagęszczenie sieci parafialnej uzależnione były od stopnia zasiedlenia. Gęściej zaludnione tereny, o starszym najczęściej osadnictwie, jak np. archidiecezja krakowska w tejże diecezji, posiadały gęściej sieć parafialną i mniejszą przeciętną powierzchnię parafii ⁶⁶. Według ustaleń T. Ładogórskiego dla XIV w. w 24 parafiach, które stanowiły archidiecezję, zamieszkiwało 13 380 osób; przeciętnie w parafii — 557 mieszkańców (a nie wiernych). Z parafii usytuowanych w całości na terenie ziemi łukowskiej Łuków posiadał obszar 449 km² i 840 zamieszkujących ⁶⁷ (w XVIII w. 355,5 km², 8908 mieszkańców ⁶⁸), par. Tuchowicz — 253 km² i 420 zamieszkujących ⁶⁹ (w XVIII w. odpowiednio: 132,3 km² i 3541 ⁷⁰). Natomiast w 29 parafiach archidiecezji lubelskiej zamieszkiwało 12 720 osób ⁷¹, w parafii wypadło przeciętnie 439 mieszkańców (w XVIII w. w pow. lubelskim — 2842, w urzędowskim — 2441 ludności — zob. tab. 1). Wśród tych parafii pod względem obszaru i liczby ludności, poza wyjątkowo dużą par. lubelską — 419 km² i 2310 mieszkańców ⁷²; wyróżniała się par. Opole — 179 km² i 945 zamieszkujących ⁷³ (w wieku XVIII ok. 180 km² i 4399 zamieszkujących ⁷⁴). Dla porównania: w tym czasie w 27 parafiach dekanatu bytomskiego, archidiecezji krakowskiej, mieszkało ok. 9555 osób ⁷⁵, przeciętnie w parafii 354 ⁷⁶; w dekanacie pałacznickim było 5280 mieszkańców w 10 parafiach, przeciętna wynosiła 528 osób. A więc jak z powyższego wynika, w XIV w. przeciętna parafii: w pow. lubelskim i urzędowskim, a tym bardziej w ziemi łukowskiej, wyróżniały się znacznie większym obszarem, natomiast przeciętna zamieszkujących była podobna do innych części Polski.

Okolo 1564 r. na obszarze woj. lubelskiego, zawierającego te same

⁶⁴ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 86 (tab.).

⁶⁵ *Tamże*, s. 205, 206.

⁶⁶ E. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 275—277.

⁶⁷ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 206.

⁶⁸ Zob. przyp. 21.

⁶⁹ Zob. przyp. 67.

⁷⁰ Zob. przyp. 21.

⁷¹ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 205.

⁷² *Tamże*, s. 205. Występuje tylko 1 parafia Lublin. Na temat kościołów i parafii w Lublinie w XIV w. pisze P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 153—155.

⁷³ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 205.

⁷⁴ Obszar par. Opole oraz 1 wsi (Jarentowice) z par. Chotcza Dolna wynosił 195,8 km², ludność 4669 (zob. przyp. 21). Ludność Jarentowic ustalono na ok. 270, obszar można by szacować na ok. 15 km². Szczegółowa tabela i opis części par. Chotcza Dolna (Jarentowice) — rękopis.

⁷⁵ T. Ładogórski, *op. cit.*, s. 195.

⁷⁶ *Tamże*, s. 197, 198.

co w XVIII w. powiaty (a więc i ziemię łukowską), o powierzchni, według obliczeń S. Wojciechowskiego, 10 684 km² znajdowało się w całości 81, a w części 6 parafii⁷⁷. Z dużym uproszczeniem można przyjąć, że części tych parafii w sumie odpowiadają obszarowi 3 parafii, w województwie były więc w przybliżeniu 84 parafie, przeciętna powierzchnia wynosiła wtedy 127,2 km². Do końca XVI w., wobec powstania dalszych 5 parafii⁷⁸ i wzrostu ich ogólnej liczby do 89, zmniejszyła się ona do 120 km². Przeciętna powierzchnia parafii w woj. lubelskim należała według S. Litaka, jakkolwiek podaje on w stosunku do powyższego obszar cokolwiek za wyżony — 134,3 km², do największych na ziemiach etnicznie polskich Rzeczypospolitej⁷⁹. Najmniejsze parafie znajdowały się w tym czasie w woj. malborskim — 33,8 km², krakowskim — 40,7 km² i sandomierskim — 60,8 km²⁸⁰. W Wielkopolsce (diecezje: włocławska, poznańska, gnieźnieńska), zgodnie z obliczeniami A. Pawińskiego i korektą I. Gieysztorowej, w II poł. XVI w. na 1 parafię przypadało ok. 51 km² i ok. 1100 mieszkańców⁸¹. S. Wojciechowski nie ustala liczby ludności dla woj. lubelskiego w II poł. XVI w.⁸², gdyby przyjąć szacunek P. Szafrana — ok. 220 000 zamieszkujących w tym czasie woj. lubelskie⁸³, to w zestawieniu z podaną liczbą 89 parafii przeciętna zamieszkujących wyniosłaby 2472, była więc ona mniejsza, aniżeli w ostatniej ćwierci XVIII w. — 2641 (tab. 1). Skoro jednak powyższą liczbę zestawimy z 84 parafiami przyjętymi dla pocz. II poł. XVI w., przeciętna ta wyniosłaby 2619, co odpowiada prawie stanowi z końca XVIII w. W ciągu 2 wieków zmniejszyła się więc na Lubelszczyźnie przeciętna parafii w zakresie powierzchni, nie uległa natomiast zmianie, a nawet wzrosła w pewnym stopniu liczba mieszkającej na jej terenie ludności. O odrębności woj. lubelskiego w stosunku do innych, sąsiednich terenów w XVIII w. świadczy fakt, że o ile dla diecezji krakowskiej, obejmującej w zasadzie woj.: krakowskie, sandomierskie, lubelskie, szacuje się przeciętnie w połowie tegoż stulecia na 1 parafię ok. 57 km², 7 miejscowości, 1500 mieszkańców⁸⁴, to dla samego Lubelskiego, według poczynionych ustaleń, jak następuje: 111,3 km², 11,6 miejscowości, ok. 2641 mieszkańców (tab. 1). Podobna proporcja istniała w przeciętnej liczbie wiernych przypadających na 1 parafię: w skali diecezji w poł. XVIII w. wynosiła ona ok. 1300⁸⁵, w samym zaś woj. lubelskim w ostatniej ćwierci XVIII w. ok. 2233 rzymskokatolików (tab. 5).

Wąski pas wschodnich terenów województwa zamieszkiwało ok. 6718 (2,55% ogółu mieszkających w województwie) grekokatolików (unitów) narodowości ruskiej, skupionej w 15 parafiach⁸⁶. W tej liczbie, jak można było ustalić, 14 usytuowanych było w całości, a 1 tylko częściowo w gra-

⁷⁷ S. Wojciechowski, *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w. Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 3, Warszawa 1966, s. 26, 27.

⁷⁸ *Tamże*, s. 27.

⁷⁹ S. Litak, *op. cit.*, s. 284. Por. też W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, W: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 33.

⁸⁰ S. Litak, *op. cit.*, s. 283, 284.

⁸¹ Cyt. za: S. Litak, *op. cit.*, s. 282, 283.

⁸² S. Wojciechowski, *op. cit.*

⁸³ P. Szafran, *op. cit.*, s. 113, 114.

⁸⁴ W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII—XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1965, t. 13, z. 2, s. 73.

⁸⁵ *Tamże*, s. 65; S. Litak, *op. cit.*, s. 299.

⁸⁶ Zob. przyp. 54.

nicach Lubelszczyzny. Ich ilość oraz rozmieszczenie ustalono na podstawie informacji zawartych w wizytacjach unickich⁸⁷, a jedynie w 2 przypadkach oparto się na innych przekazach: wizytacji rzymskokatolickiej z 1800 r. (par. Lublin)⁸⁸ oraz *Spisie Poniatowskiego* z 1787 r. (część par. Bezwola — wieś Zbulitów Mały⁸⁹). Wszystkie parafie terenu lubelskiego, z wyjątkiem części par. Bezwola, wchodziły w skład greckokatolickiej

Tabela 7

Parafie greckokatolickie⁹⁰

Lp.	Parafia	Liczba wiernych (około)	Przynależność kościelna		Rozmieszczenie na terenie	
			dekanat	diecezja	parafii rzymsko-katol.	powiatu
1	Ruska Wola	170	lubelski	chełmsko- belska	Kąkolewnica	ziemia lukowska
2	Radzyń	347	"	"	Radzyń	"
3	Bezwola (część 1 wieś Zbuli- tów Mały	100		włodzimier- sko- brzeska	Czemierniki	lubelski
4	Parczew	1 088	lubelski	chełmska	Parczew	"
5	Ostrów	1 200	"	"	Ostrów	"
6	Kolechowice	277	"	"	"	"
7	Uścimów	667	"	"	"	"
8	Dratów	500	"	"	Łęczna	"
9	Łęczna	200	"	"	"	"
10	Milejów	20	"	"	Łańcuchów	"
11	Lublin	12	"	"	Lublin	"
12	Otrocz	661	dubieniecki	"	Batórz	urzędowski
13	Branew	267	"	"	Goraj	"
14	Biłgoraj	400	"	"	Biłgoraj Radzięcín	"
15	Sól	809	"	"	Puszcza Solska	"

⁸⁷ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej — WAPL, CHKGK), vol. 771 (*Wizyt.* 1741 r.) pass., vol. 798 (*Wizyt.* 1774 r.) pass., vol. 818 (*Wizyt.* 1779 r.) pass., vol. 775 (*Wizyt.* 1783 r., *Wizyt.* 1796 r.) pass., vol. 799 (*Wizyt.* 1793 r.) pass., vol. 776 (*Wizyt.* 1788 r.) passim — dotyczy parafii: Ruska Wola, Radzyń, Parczew, Ostrów, Kolechowice, Uścimów, Dratów, Łęczna, Milejów, *Tamże*, vol. 780 (*Wizyt.* 1721—1725 r.), k. 111v., 112, vol. 771 (*Wizyt.* 1737 r.), k. 61 — w I poł. XVIII w. istniała jeszcze parafia unicka w Puchaczowie. *Tamże*, vol. 776 (*Wizyt.* 1789 r.) pass., vol. 799 (*Wizyt.* 1793 r.) passim — dot. parafii: Otroc, Branew, Biłgoraj, Sól.

⁸⁸ AKL, rep. 60, nr A-182, s. 5. „*Personas ritus Graeco-uniti 12*”.

⁸⁹ J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 433, przyp. 1. „Zbylitów obrządku greckiego”. Informacje dotyczące przynależności parafialnej tej wsi: „*Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Politycy*, t. II, Warszawa

diecezji chełmskiej, ściślej: chełmsko-belskiej⁹¹. Par. Bezwola należała do grekokatolickiej diecezji brzeskiej (włodzimiersko-brzeskiej)⁹².

Parafie w tabeli 7 zostały umieszczone według usytuowania w terenie, kolejno z północy na południe.

Uderza duża rozpiętość w liczbie wiernych: od 1200 (Ostrów), 1088 (Parczew) do 12 (Lublin) i 20 (Milejów). Gdyby przyjąć, że par. Lublin miała rzeczywiście tylko 12 wyznawców⁹³, byłaby ona 100 razy mniej liczna od par. Ostrów. Druga cecha charakterystyczna, którą się stwierdza po przejrzaniu powyższego wykazu, to prawie równomierne rozmieszczenie parafii w podanych granicach: przeważają jednak parafie mniej liczne, nie przekraczające 400 wiernych.

Bardziej przekonująco obrazuje to tabela 8. W zestawieniu wzięto pod uwagę tylko te parafie, które w całości były położone na terenie woj. lubelskiego.

Tabela 8

Zróżnicowanie parafii grekokatolickich pod względem liczby wiernych

Parafii ogółem	Fowyżej 1000	801—1000	601—800	401—600	301—400	201—300	101—200	51—100	Do 50
14	2	1	2	1	2	2	2	—	2

Przeciętna liczba wiernych dla tych 14 parafii (wylączo położoną w części na terenie Lubelskiego par. Bezwola ze 100 unitami w Zbulitowie Małym) wynosiła 473. Była ona zbliżona do przeciętnej (500) parafii grekokatolickich na terenie Rzeczypospolitej⁹⁴.

Przeciętna ta nie wszędzie zresztą była jednakowa: na ziemiach etnicznie polskich, w Koronie, wynosiła 400 wiernych, na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego — 940. Jeszcze większą rozpiętość stwierdzi się, gdy zestawimy przeciętną liczbę wiernych parafii w ramach poszczególnych diecezji grekokatolickich: np. w połockiej — 1280 wiernych, przemyskiej — 240, chełmskiej (do której, jak wspomniano, należał teren Lubelskiego) — 295 wiernych⁹⁵. Nie dokonano pomiarów powierzchni położonych w

1827, s. 324; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1880, s. 164 (Bezwola); *Tamże*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 534 (Zbulitów Wielki i Zbulitów Mały).

⁹⁰ Metoda ustalania liczby wiernych w parafiach unickich została zademonstrowana w pracy S. Jop a, *Ludność na terenie...*, s. 59—61, 63—65 (dotyczy parafii: Ostrów, Kolechowice, Uścimów).

⁹¹ Należały do dekanatów: lubelskiego i dubienieckiego (wcześniej szczebrzeszyńskiego) też diecezji. Zob. przyp. 87. Dane dotyczące dek. dubienieckiego w XIX w. zob. WAPL, CHKGK, vol. 531 (1821—1862 r.). L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, W: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 863, 864.

⁹² Dekanat bialski. WAPL, CHKGK, vol. 780 (*Wizyt.* 1726 r.), k. 205, 314 i n. L. Bienkowski, *op. cit.*, s. 863, 864.

⁹³ Wizytacje podają na ogół zaniżoną liczbę ludności — por. *Tamże*, s. 57—59, tab. 2.

⁹⁴ L. Bienkowski, *op. cit.* s. 937 (tab.).

⁹⁵ *Loco cit.*

woj. lubelskim parafii unickich; można wnosić, że rozmiary ich były dużo mniejsze aniżeli parafii łacińskich. Problem ten jest zresztą bardziej złożony z tego względu, że ludność ruska przynależna do wspomnianego obrządku była na Lubelszczyźnie mniej lub bardziej rozproszona pośród ludności polskiej obrządku łacińskiego⁹⁶. W zestawieniach Bienkowskiego przeciętna powierzchnia parafii unickiej w państwie polsko-litewskim wynosiła 56,8 km²; największa przeciętna w diecezji połockiej — 137,3 km², najmniejsza w lwowskiej — 18,8 (przeciętna wiernych — 320), przemyskiej — 18,8 km², łuckiej — 28,5 km² (wiernych — 403) i chełmskiej — 41,1 km²⁹⁷.

Teren woj. lubelskiego zamieszkiwało, jak zdołano ustalić, ok. 30 945 (11,73% ogółu mieszkańców w województwie) wyznawców religii Mojżeszowej — Żydów. Byli oni zgrupowani przede wszystkim w miastach — 71,8%, we wsiach 28,2%. Żydzi stanowili 32,52% ogółu ludności miejskiej, zaś tylko 4,48% wiejskiej⁹⁸. Podaną wyżej liczbę uzyskano częściowo ze *Spisu Poniatowskiego* z 1787 r., głównie jednak na podstawie ilości dymów z *Taryfy podymnego* z 1790 r. i przyjęty mnożnik. To ostatnie źródło wyróżnia bowiem dymy żydowskie w miastach, dzięki czemu można było skontrolować liczby Żydów w *Spisie* dla poszczególnych osiedli miejskich. W przypadkach zaniedbań doszacowywano, stosując dla podanej we wspomnianej *Taryfie* liczby dymów mnożnik 6,5⁹⁹. *Spis Poniatowskiego* nie obejmuje ponadto terenów parafii, które nie należały do diecezji krakowskiej, lecz do chełmskiej: Biłgoraj, Puszcza Solska. Liczbę Żydów na tym obszarze ustalono: dla osiedla miejskiego (Biłgoraj) na podstawie ilości dymów żydowskich w *Taryfach podymnego* z 1789 i 1790 r. i wspomnianego mnożnika, dla wsi natomiast na podstawie ilości karczem (Żydzi byli z reguły arendarzami¹⁰⁰) i przyjęte mnożniki (Puszcza Solska — 5,25, Biłgoraj — 5,0)¹⁰¹. Wykładnikiem względnej kompletności *Spisu* jest fakt, że ilość osiedli miejskich, dla których można było przyjąć bez doliczeń dane z tego źródła, była mała — 19, w sumie 46 na terenie województwa (z wyłączeniem Biłgoraja)¹⁰². Doszacowania ludności żydowskiej dla osiedli miejskich województwa wyniosły, w ustalonej liczbie, 27,7%, w tym dla miast: pow. lubelskiego 27,0%, urzędowskiego 21,9%, a ziemi łukowskiej aż 45,4%¹⁰³. W odniesieniu do wsi nie stosowano doliczeń. Jak można wnosić, zaniżenia liczby ludności żydowskiej zamieszkującej wsie nie były duże w *Spisie Poniatowskiego*. Wykazujący, proboszcz parafii, mógł łatwiej uchwycić (być może z wyjątkiem niemowląt) kilku, kilkunastu, bardzo rzadko kilkudziesięciu Żydów zamieszkujących poszczególne wsie¹⁰⁴. Ogółem doliczenia Żydów w woj. lubelskim (z wyłączeniem terenów parafii: Biłgoraj, Puszcza Solska) wynoszą prawie

⁹⁶ Np. na terenie rzymskokatolickiej par. Ostrów wierni 3 parafii greckokatolickich. S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 59—61, 63—65, tab. 1, 3, 4, 5 i załączona mapa.

⁹⁷ Zob. przyp. 94.

⁹⁸ Zob. przyp. 54.

⁹⁹ Zob. przyp. 2.

¹⁰⁰ S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 63 i przyp. 42.

¹⁰¹ Szczegółowe tabele dymów i ludności oraz załączone opisy dotyczące parafii Biłgoraj i Puszcza Solska — w rękopisie.

¹⁰² Zob. przyp. 43.

¹⁰³ Zob. przyp. 54.

¹⁰⁴ S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 63.

20% (19,8% — 5978). Kompletność *Spisu Poniatowskiego* w odniesieniu do tej grupy narodowo-wyznaniowej można więc określić na około 80%¹⁰⁵.

Omówieniu ustaleń dlatego poświęcono tyle miejsca, że uzyskana liczba wyznawców religii Mojżeszowej w woj. lubelskim dla lat 1787—1790 (30 945) znacznie odbiega od liczby Żydów podanej w *Taryfie* z 1765 r. — 20 107¹⁰⁶. O ile się uzna obydwie liczby za wiarogodne (a pewne wątpliwości są w stosunku do wykazu z 1765 r.¹⁰⁷), należałoby jednocześnie przyjąć, że w ciągu ćwierćwiecza ludność żydowska województwa wzrosła o 50%. W rzeczywistości jednak tak duża różnica jest tylko w pewnym stopniu rezultatem wzrostu liczby Żydów w II poł. XVIII w. Przede wszystkim wynika ona z faktu zanizenia liczby tej grupy narodowo-wyznaniowej w wykazie z 1765 r. Jak się zresztą okazuje, *Spis Poniatowskiego* był źródłem bardziej kompletnym aniżeli wspomniane źródło¹⁰⁸.

W woj. lubelskim, podobnie jak na terenie całego państwa, Żydzi byli ujęci w formy organizacji kahałnej. W większych miejscowościach, jak np. Lublin, mieściły się ośrodki kahałów, w mniejszych, miasteczkach, a nawet wsiach, ośrodki przykahałków, zależnych zresztą od tych pierwszych¹⁰⁹. Źródła, jakimi posługiwano się przy ustaleniach — akta wizytacji zwierzchniej władzy kościelnej, nie stosują rozróżnień, określają wszystkie gminy żydowskie kahałami, względnie informują pośrednio (np. wia-

¹⁰⁵ Zob. przyp. 54.

¹⁰⁶ *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765*, wyd. J. Kleczyński i F. Kluczycki, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 8, Kraków 1898, s. 388—407, wykaz dotyczący woj. lubelskiego s. 398, 399. Jak informują wydawcy (s. 390), spis powyższy przeprowadzony na początku 1765 r. nie jest kompletny. Nie obejmuje on bowiem niemowląt, które stanowią tu ok. 5,6%. Do wykazanej więc liczby 429 587 doliczają 24 055, ogólna więc liczba Żydów w Koronie w 1765 r. powinna według nich „wynosić 453 642 głów”.

¹⁰⁷ *Tamże*, s. 398, 399. W wykazie dotyczącym woj. lubelskiego podane są kolejno określone miasta, a obok wykazana jest liczba Żydów, np. „miasto Baranów 513”. Sugeruje to, że wykaz dotyczy jedynie Żydów zamieszkujących miasto — ośrodek kahału, nie obejmuje zaś przynależnych do kahału pozostałych miejscowości. Miastami w tym wykazie nazwane są również 2 ośrodki kahału: Włostowice i Zbuczyn, które w rzeczywistości były wsiami. Podobny wykaz posiada woj. kaliskie (s. 392). Natomiast wykazy dotyczące innych województw w różnych sformułowaniach zaznaczają, najczęściej ogólnie, że podane liczby dotyczą wszystkich miejscowości należących do kahału czy przykahałku. Oto najczęstsze zwroty: „Międzrzecz Synagogi z wsiami”, „Rawicz Synagoga” (s. 391 — woj. poznańskie), „Synagoga Dobrska z parafiami” (s. 392 — woj. sieradzkie), „miasto Opatów z parafiami” (s. 393 — woj. sandomierskie), „miasto Trembowla z wsiami parafialnymi”, „kahał chełmski z parafiami” (s. 397, 398 — woj. ruskie), „miasto Niemirów z wsiami” (s. 402 — woj. braclawskie). Wydaje się jednak, że poszczególne liczby podane w wykazie woj. lubelskiego (i kaliskiego) odnoszą się do całej gminy wyznaniowej: kahału czy przykahałku, a nie jedynie do miejscowości stanowiącej jej ośrodek. Nie są one bowiem zaniżone w stosunku do liczb dotyczących innych województw (por. przeciętne w tab. 11, 12). Dodatkowy argument stanowi ilość Żydów podanych dla Włostowic — 146 i Zbuczyna — 122. Wątpliwe, ażeby w tych wsiach mieszkało tylu wyznawców religii Mojżeszowej, zatem wykazane liczby dotyczą Żydów całej gminy wyznaniowej, a nie tylko zamieszkujących jej ośrodek.

¹⁰⁸ Zob. przyp. 106. Zestawiając liczbę Żydów podaną przez *Spis* z 1787 r. dla woj. lubelskiego — bez doliczeń — 24 220 (J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 319) z liczbą we wspomnianym wykazie, z wyłączeniem 661 Żydów terenów Biłgoraja i Puszczycy Solskiej, 19 546 (*Liczba głów...*, s. 398, 399) stwierdza się ich wzrost o 23,9% w stosunku do stanu z 1765 r. Tak duży przyrost nie mógł nastąpić w ciągu 22 lat; zatem różnica na korzyść *Spisu* dowodzi, że był on źródłem znacznie dokładniejszym aniżeli *Taryfa* z 1765 r.

¹⁰⁹ Zob. przyp. 111.

domość o synagodze, szkole żydowskiej). Również wspomniany wykaz z 1765 r. wyjątkowo w stosunku do woj. lubelskiego nie rozróżnia dokładnie w tym zakresie¹¹⁰. Z tych względów nie można było określić w poszczególnych przypadkach rangi gminy wyznaniowej i jej ośrodka (kahał czy przykahałek). Istotnymi elementami ośrodka kahału względnie przykahałku (nazywanego w źródłach również parafią żydowską¹¹¹) była synagoga (szkoła) oraz łaźnia¹¹².

Ośrodki kahałów i przykahałków w woj. lubelskim, z wyjątkiem Włoszowic i Zbuczyna, mieściły się w osiedlach miejskich. Ilość miast, w których by nie stwierdzono zorganizowanej gminy żydowskiej, była stosunkowo mała (14). Z wyjątkiem Urzędowa stanowiły ją zresztą osiedla o mniejszych skupiskach ludności: Firlej, Garbów, Kamionka, Michów, Puchaczów, Rawa, Wąwolnica (pow. lubelski), Boża Wola, Chodel, Kluczkowice, Prawno (pow. urzędowski), Serokomla, Tuchowicz (ziemia łukowska)¹¹³.

Najpełniejszy wykaz kahałów i przykahałków zawiera wspomniana *Taryfa* z 1765 r., wykazująca „głowy żydowskie” z początku 1765 r. na terenie Korony. W źródle tym w ramach poszczególnych województw wymienione są mniej lub bardziej dokładnie¹¹⁴ kahały i przykahałki oraz liczba przynależnych do nich członków. Lista, jaką zdołano ustalić w oparciu o inne źródła, głównie wizytacje biskupie i dziekańskie, była mniej kompletna, brakowało na niej 4 gmin żydowskich, w tym 3 z pow. lubelskiego (Kalinowszczyzna — przedm. Lublina, Piaski pod Lublinem, Wieniawa) oraz 1 z ziemi łukowskiej (Zbuczyn).

W pow. lubelskim, według ustaleń dla lat 1787—1790, zamieszkiwało ok. 17 252¹¹⁵ Żydów skupionych w 19 kahałach i przykahałkach: Baranów¹¹⁶, Bełżyce¹¹⁷, Biskupice¹¹⁸, Czemierniki¹¹⁹, Głusk¹²⁰, Kalinowszczyzna (przedm. Lublina)¹²¹, Kazimierz¹²², Końskowola¹²³, Kurów¹²⁴, Lubar-

¹¹⁰ Zob. przyp. 107.

¹¹¹ *Liczba głów...*, s. 405. Na przykład: „Parafia, czyli przykahałek Śniadowski, do kahału Tykocińskiego należący” (woj. mazowieckie). M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce*, Lwów 1899, s. 43—45.

¹¹² *Tamże*, s. 24—45; Tenże, *Stanowisko prawne i ustrój wewnętrzny Żydów w Polsce*, W: *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. 1, Warszawa 1939, s. 10.

¹¹³ Zob. przyp. 43.

¹¹⁴ Zob. przyp. 173.

¹¹⁵ Zob. przyp. 54.

¹¹⁶ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 380; nr A-183 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 213; *Tabela ofiary* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Baranów, TO-89.

¹¹⁷ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-183 (*Wizyt.* 1800 r.), k. 28, 51, 51v.; *Tabela ofiary* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Bełżyce, TO-89.

¹¹⁸ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 611.

¹¹⁹ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr 104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 456, 460; nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 115, 116.

¹²⁰ *Liczba głów...*, s. 398; *Wizytacja* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Abramowice, Głusk, V-48.

¹²¹ *Liczba głów...*, s. 398. „Miasto Kalinowszczyzna 325”. W źródle przedmieście błędnie zostało określone miastem. Por. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 452. „Przedm. Kalinowszczyzna 165 Żyd.”

¹²² *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-185 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 282; *Wizytacja* z 1748 r., *Lustracja starostwa* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Kazimierz, V-48, Ls-89.

¹²³ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-185 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 425; *Wizytacja* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Końskowola, V-48.

tów¹²⁵, Lublin¹²⁶, Łęczna¹²⁷, Markuszów¹²⁸, Ostrów¹²⁹, Parczew¹³⁰, Piaski pod Lublinem¹³¹, Piaski¹³², Wieniawa¹³³, Włostowice¹³⁴. Przeciętna liczba członków kahału wynosiła w tym powiecie 908 osób. W pow. urzędowym było ok. 8624 Żydów¹³⁵ skupionych w 12 gminach wyznaniowych: w Annopolu (Rachowie)¹³⁶, Biłgoraju¹³⁷, Bychawie¹³⁸, Frampolu¹³⁹, Goraju¹⁴⁰, Janowie¹⁴¹, Józefowie¹⁴², Kraśniku¹⁴³, Modliborzycach¹⁴⁴, Opolu¹⁴⁵, Wysokiem¹⁴⁶, Zaklikowie¹⁴⁷. Przeciętnie 1 kahał skupiał 718 wyznawców religii Mojżeszowej. W ziemi łukowskiej, którą zamieszkiwało ok. 5069 Żydów¹⁴⁸, stwierdza się jedynie 5 ośrodków: Kock¹⁴⁹, Łuków¹⁵⁰,

¹²⁴ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-183 (*Wizyt.* 1800 r.), k. 28; *Wizytacja* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Kurów, V-48.

¹²⁵ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 421, 433, 434; nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 198, 295; *Wizytacja* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Lubartów, V-48.

¹²⁶ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-183 (*Wizyt.* 1800 r.), k. 28.

¹²⁷ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 697; *Wizyt.* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Łęczna, V-48.

¹²⁸ *Liczba głów...*, s. 398; *Wizyt.* z 1748 r. Eksc. pow. lub., Markuszów, V-48.

¹²⁹ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 485; nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 6. Por. też S. Jop, *Ludność na terenie...*, s. 63, 65—67, 73—78, 80—81 i przyp. 139, tab. 3, 4, 5.

¹³⁰ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 467, 468; nr A-184 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 64. Por. też S. Jop, *Ludność na terenie...*, przyp. 93.

¹³¹ *Liczba głów...*, s. 398. „Piaski pod Lublinem 104”.

¹³² *Tamże.* „Piaski mil 3 od Lublina”; AKL, rep. 60, nr A-183, k. 28; *Wizyt.* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Piaski, V-48.

¹³³ *Liczba głów...*, s. 399. „Wieniawa 403”.

¹³⁴ *Tamże.* „Włostowice 146”; AKL, rep. 60 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 756. „Anno 1726 [...] od kahału włostowickiego”; *Tamże*, nr A-185 (*Wizyt.* 1800 r.), s. 376. „Haebrei 178”; *Wizytacja* z 1748 r. Eksc., pow. lub., Włostowice, V-48 (informacja o synagodze). Według *Spisu Poniat* z 1787 r. wieś Włostowice zamieszkiwało 47 Żydów, w par. Włostowickiej 93. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 448. Zob. również szczegółową tabelę dymów i ludności oraz załączony opis dot. par. Włostowice — w rękopisie.

¹³⁵ Zob. przyp. 54.

¹³⁶ *Liczba głów...*, s. 399. „Miasto Rachów 173”. *Tabela ofiary* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Annopol, TO-89 „rabinostwo”. Wzajemny stosunek miejscowości Annopol i Rachów zob. przyp. 29.

¹³⁷ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 982, 983.

¹³⁸ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-185 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 612. *Tabela ofiary* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Bychawa, TO-89.

¹³⁹ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 887.

¹⁴⁰ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 1083.

¹⁴¹ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 863.

¹⁴² *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 485; nr A-189 (*Wizyt.* 1806 r.), s. 392.

¹⁴³ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 177.

¹⁴⁴ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-105 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 565, 566, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 800, 839.

¹⁴⁵ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-105 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 317. Do synagogi w Opolu należeli Żydzi z Chodła, *Tamże*, nr A-185 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 41, 108; nr A-189 (*Wizyt.* 1805 r.), s. 264, 310.

¹⁴⁶ *Liczba głów...*, s. 399; AKL, rep. 60, nr A-186 (*Wizyt.* 1801 r.), s. 8.

¹⁴⁷ *Liczba głów...*, s. 399; *Wizyt.* z 1748 r.; *Tabela ofiary* z 1789 r. Eksc., pow. lub., Zaklików, V-48 „synagoga”, TO-89 „w mieście rabin”.

¹⁴⁸ Zob. przyp. 54.

¹⁴⁹ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 350, 369; nr A-177 (*Wizyt.* 1790 r.), s. 6.

¹⁵⁰ *Liczba głów...*, s. 398; AKL, rep. 60, nr A-104 (*Wizyt.* 1781 r.), s. 239, 244, 295, 333; nr A-177 (*Wizyt.* 1790 r.), s. 7.

Radzyń¹⁵¹, Siedlce¹⁵², Zbuczyn¹⁵³; przeciętnie na 1 kahał przypadało tu 1014 Żydów. A więc podobnie jak w przypadku parafii rzymskokatolickich, największe przeciętne posiadała ziemia łukowska, najmniejsze pow. urzędowski, średnie pow. lubelski. W całym województwie znajdowało się ok. 30 945 Żydów skupionych w 36 kahałach i przykahałkach; przeciętna liczba członków wynosiła 832.

Nie zdołano ustalić liczebności oraz zasięgu terytorialnego poszczególnych kahałów; dostępne źródła nie podają bowiem przynależności kahałnej wsi oraz tych miast, które same nie stanowiły ośrodka gminy żydowskiej. Nie można więc było określić stosunku ich granic do granic parafii rzymskokatolickich, a jedynie ograniczyć się do zestawienia 101 gmin wyznaniowych łacinników (tab. 5) z 36 kahałami. Na 1 kahał przypadało zatem w województwie przeciętnie 2,8 parafii, natomiast w powiatach: lubelskim — 2,5 (47 par., 19 kah.), urzędowskim — 3,3 (40 par., 12 kah.), w ziemi łukowskiej — 2,8 (14 par., 5 kah.). W 4 przypadkach ośrodki kahałów mieściły się w miejscowościach, które nie stanowiły jednocześnie ośrodka parafii rzymskokatolickiej. Były to osiedla miejskie: Głusk, Piaski pod Lublinem, Wieniawa (pow. lubelski), Józefów (pow. urzędowski). Liczebność każdego kahału (z nielicznymi wyjątkami) da się określić w pewnym przybliżeniu. Ustalono bowiem z mniejszą lub większą dokładnością liczbę mieszkańców narodowości żydowskiej poszczególnych miast, a jak wiadomo, ludność ta w większości zamieszkiwała osiedla miejskie (woj. lubelskie 71,8%).

W pow. lubelskim 75,8% Żydów zgrupowanych było w osiedlach miejskich, 24,2% rozproszonych po wsiach¹⁵⁴. Upraszczając można przyjąć, że miasto, które stanowiło ośrodek kahału, skupiało ok. 75% członków danej gminy wyznaniowej. Powyższego wskaźnika nie można stosować mechanicznie, gdyż w poszczególnych przypadkach były większe lub mniejsze odchylenia in plus względnie in minus; nie wszędzie istniały identyczne proporcje rozmieszczenia Żydów w mieście i po wsiach. Na przykład miasteczko Michów, w którym mieszkało ok. 120 Żydów, nie stanowiło centrum osobnego kahału i zapewne należało do jednego z sąsiednich: Kocka, Lubartowa, Kurowa, względnie, co jest prawdopodobniejsze, do najbliższego położonego Baranowa. W takim przypadku kahał baranowski skupiałby w obydwu osiedlach miejskich ok. 295 członków, nie licząc mieszkańców wsi; w samym Baranowie mieszkało ok. 175 Żydów. Wśród osiedli miejskich nie będących ośrodkami gminy wyznaniowej, zamieszkałych przez większą liczbę omawianej ludności, należy jeszcze wymienić Kamionkę w pobliżu Lubartowa — ok. 46 Żydów, Garbów w pobliżu Kurowa — ok. 61 Żydów i Wąwolnicę w pobliżu Kazimierza — ok. 36 Żydów. Wchodziły one w skład wymienionych obok miejscowości lub innych położonych w bliższej względnie dalszej od-

¹⁵¹ *Liczba głów...*, s. 399; AKL, rep. 60, nr A-104 (Wizyt. 1781 r.), s. 257.

¹⁵² *Liczba głów...*, s. 399; AKL, rep. 60, nr A-104 (Wizyt. 1781 r.), s. 289, 295; *Wizyt. z 1748 r.* Eksc., ziemia łuk., Siedlce, V-48.

¹⁵³ *Liczba głów...*, s. 399. Według *Spisu Poniata*, z 1787 r. wieś Zbuczyn zamieszkiwało 78, zaś teren rzymskokatolickiej par. zbuczyńskiej aż 415 Żydów. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 430—432. Zob. również szczegółową tabelę dymów i ludności oraz załączony opis dot. par. Zbuczyn — w rękopisie.

¹⁵⁴ Zob. przyp. 54.

ległości od kahałów. Pozostałe z tej grupy miasteczka zawierały stosunkowo mało wyznawców religii Mojżeszowej: Firlej — ok. 16 (należał najprawdopodobniej do Lubartowa), Puchaczów — ok. 15, Rawa — ok. 13¹⁵⁵. W pow. lubelskim był ponadto 1 kahał złożony wyłącznie z osiedli wiejskich. Jego liczebność trudno podać nawet w przybliżeniu; można jedynie ograniczyć się do informacji, że same Włostowice zamieszkiwało ok. 47 Żydów, zaś na terenie parafii włostowickiej ok. 93¹⁵⁶.

W pow. urzędowskim 77,3% Żydów mieszkało w miastach, 22,7% po wsiach¹⁵⁷; proporcje rozmieszczenia tej ludności były więc podobne jak w pow. lubelskim. Z osiedli miejskich zamieszkałych przez większą liczbę Żydów, a nie stanowiących ośrodka kahału, należy wymienić jedynie Chodel — ok. 31; należał on (w tym przypadku potwierdzone w źródłach) do Opola¹⁵⁸. W innych tego rodzaju miasteczkach i miastach było po kilku (kilkunastu) wyznawców religii Mojżeszowej; w Bożej Woli — ok. 6, w Kluczkowicach — ok. 7, w Prawnie — ok. 4, w Urzędowie — ok. 14¹⁵⁹.

Zupełnie inaczej przedstawiało się rozmieszczenie Żydów na ziemi łukowskiej; w miastach mieszkało ich tu tylko 48,7%, po wsiach 51,3%¹⁶⁰. Zatem należałoby przyjąć, że w Łukowskim miasto — ośrodek kahału, skupiało (o czym należy pamiętać) około połowy przynależnych do niego członków. Dwa osiedla miejskie na tym terenie: Serokomla — ok. 16 Żydów oraz Tuchowicz w pobliżu Łukowa — ok. 63 Żydów, nie stanowiły centrum gminy wyznaniowej¹⁶¹; istniał natomiast kahał, którego ośrodek mieścił się we wsi (Zbuczyn) i najprawdopodobniej jedynie wsie wchodziły w jego skład. Ze względu na niemożliwość określenia liczby jego członków, tu również należy ograniczyć się do informacji, że w samym Zbuczynie zamieszkiwało 78, zaś w rozległej parafii zbuczynskiej 416 Żydów¹⁶².

Ogółem w 33 miastach woj. lubelskiego mieściły się 34 ośrodki kahałów lub przykahałków. Jedno z miast, mianowicie Lublin, stanowiło centrum 2 kahałów: pierwszy znajdował się w samym Lublinie, drugi na przedmieściu Kalinowszczyzna. W Lublinie zresztą mieszkało najwięcej Żydów — ok. 4231; przy rozdzielaniu tej liczby pomiędzy obydwie kahały należy przyjąć (innej możliwości nie ma) proporcje *Taryfy* z 1765 roku. Kahał lubelski według wspomnianego źródła skupiał ok. 83,4%, zaś na Kalinowszczyźnie tylko 16,6% sumy obydwu¹⁶³. Rozdzielając liczbę zamieszkałych w Lublinie i na przedmieściu w latach 1787—1790 według powyższych proporcji, kahał lubelski zawierałby ok. 3529, na Kalinowszczyźnie natomiast ok. 702 Żydów. W pow. lubelskim w 17 osiedlach miejskich stwierdza się centra 18 kahałów. Pod względem zagęszczenia Żydów drugim poza Lublinem na terenie tego powiatu był

¹⁵⁵ Zob. przyp. 43.

¹⁵⁶ Zob. przyp. 134.

¹⁵⁷ Zob. przyp. 54.

¹⁵⁸ Zob. przyp. 145.

¹⁵⁹ Zob. przyp. 43. Dla Urzędowa 12 Żydów podaje *Spis Poniąt*. J. Kleczyński, *op. cit.*, s. 444.

¹⁶⁰ Zob. przyp. 54.

¹⁶¹ Zob. przyp. 43.

¹⁶² Zob. przyp. 153.

¹⁶³ *Liczba głów...*, s. 398. W Lublinie i na Kalinowszczyźnie było ogółem 1959 Żydów, w tym w Lublinie 1634 (83,4%), na Kalinowszczyźnie 325 (16,6%).

Lubartów — ok. 1580, a następnie w kolejności: Łęczna — ok. 969, Kurów — ok. 871, Parczew — ok. 679, Bełżyce — ok. 666, Końskowola — ok. 563, Kazimierz — ok. 546, Ostrów — ok. 416, Piaski — ok. 414, Wieniawa (obok Lublina) — ok. 390, Głusk (na terenie par. Abramowice) — ok. 332, Markuszów — ok. 332, Czemierniki — ok. 306, Baranów — ok. 175, Biskupice — ok. 172, Piaski (obok Lublina) — ok. 130¹⁶⁴. W pow. urzędowskim w 12 miastach mieściły się jednocześnie ośrodki gmin wyznaniowych wyznawców religii Mojżeszowej. Najwięcej ich — ok. 2416 — zawierał Kraśnik. Obok Lublina było to na terenie województwa największe skupisko Żydów w osiedlu miejskim. Następne w kolejności miasta to: Józefów (na terenie par. Rybitwy) — ok. 676, Biłgoraj — ok. 624, Janów — ok. 572, Opole — ok. 436 (Opole z Chodlem — ok. 476¹⁶⁵), Zaklików — ok. 384, Goraj — ok. 363, Modliborzyce — ok. 351, Bychawa — ok. 221, Frampol — ok. 182, Annopol-Rachów — ok. 176, Wysokie — ok. 104¹⁶⁶. Wśród miast — ośrodków kahału, pod względem zagęszczenia tej ludności w skali całego województwa Wysokie zajmowało ostatnie miejsce. W rzędzie 4 miast — ośrodków kahałów ziemi łukowskiej, najwięcej Żydów zamieszkiwało Radzyń — ok. 778 i Łuków — ok. 772; w Siedlcach było ich 572, zaś w Kocku 266¹⁶⁷.

Rozmieszczenie miast (i przedmieść) — ośrodków kahałów, w poszczególnych grupach wielkości prezentuje tabela 9.

Tabela 9

Zróznicowanie miast (i przedmieść) — ośrodków kahałów, pod względem liczby Żydów

Powiat	Liczba miast (i przedmieść) ośrodków kah.	Liczba Żydów											
		Ponad 2 000	1 501—2 000	1 001—1 500	801—1 000	701—800	601—700	501—600	401—500	301—400	201—300	101—200	Do 100
Lubelski	18	1	—	1	2	1	2	2	2	4	—	3	—
Urzędowski	12	1	—	—	—	—	2	1	1	3	1	3	—
Ziemia łukowska	4	—	—	—	—	2	—	1	—	—	1	—	—
W woj. ogółem:	34	2	—	1	2	3	4	4	3	7	2	6	—

Stwierdza się przewagę w grupach o mniejszej liczbie. Miast, w których zamieszkiwało do 600 Żydów, było 22, zaś przekraczających tę liczbę, tylko 12. Studiując powyższą tabelę należy pamiętać, że zawiera ona cokolwiek skrzywiony obraz. Zestawione osiedla miejskie pow. lubelskiego i urzędowskiego skupiały bowiem ok. 75% ludności żydowskiej, zaś ziemi łukowskiej, co już sygnalizowano, tylko około połowy zamieszkujących na tym terenie wyznawców religii Mojżeszowej.

Na skutek braku opracowań nie można stwierdzić, jak przedstawiała się w ostatniej ćwierci XVIII w. przeciętna liczebność gminy żydowskiej na Lubelszczyźnie (832) w zestawieniu z przeciętnymi innymi wo-

¹⁶⁴ Zob. przyp. 43.

¹⁶⁵ Zob. s. 127, 129, przyp. 145.

¹⁶⁶ Zob. przyp. 43.

¹⁶⁷ Tamże.

jewództw. Istnieje jednak możliwość dokonania takich porównań w ramach *Taryfy* z 1765 r., jakkolwiek wykaz dotyczący woj. lubelskiego w tym źródle budzi pewne wątpliwości ¹⁶⁸.

Tabela 10
Zróżnicowanie kahałów pod względem liczby wiernych według *Taryfy* z 1765 r.

Powiat	Liczba kahałów	Liczba wiernych											
		Ponad 1 500	1 201—1 500	1 001—1 200	801—1 000	701—800	601—700	501—600	401—500	301—400	201—300	101—200	Do 100
Lubelski	19	1	—	2	1	1	1	2	3	5	—	2	1
Urzędowski	12	—	1	—	1	—	1	—	4	2	—	3	—
Ziemia łukowska	5	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—	1	—
W woj. ogółem:	36	2	1	2	2	3	2	3	7	7	—	6	1

Tabela wyraźnie ujawnia przewagę mniejszych gmin wyznaniowych; kahałów grupujących do 600 członków było 24, powyżej tej liczby tylko 12. Najwięcej członków w skali pow. lubelskiego i całego województwa skupiał kahał w Lublinie — 1634, najmniej w Biskupicach — 60; w pow. urzędowskim krańcowymi były: Kraśnik — 1343, Wysokie — 123, zaś w ziemi łukowskiej: Łuków — 1563, Zbuczyn — 122 ¹⁶⁹.

Według wykazu z 1765 r. w pow. lubelskim mieszkało 10 363 Żydów ¹⁷⁰, przeciętna liczba członków kahału — 545 (według ustaleń dla lat 1787—1790 — 908), w pow. urzędowskim natomiast — 5938 Żydów ¹⁷¹, przeciętna — 495 (718 w 1787—1790), w ziemi łukowskiej było 3806 Żydów ¹⁷², przeciętna — 761 (1014 w 1787—1790). Ogółem w województwie 20 107 wyznawców religii Mojżeszowej było zorganizowanych w 36 kahałach, przeciętna na 1 kahał — 558 (według ustaleń dla lat 1787—1790 — 832). W wykazie z 1765 r., podobnie jak w ustaleniach dla 1787—1790 r., najwyższą przeciętną posiadała ziemia łukowska, najniższą pow. urzędowski, pośrednią pow. lubelski. O ile jednak w przypadku ustaleń dla lat 1787—1790 przeciętne ziemi łukowskiej i pow. lubelskiego były bardzo zbliżone, natomiast znacznie się różniła *in minus* przeciętna pow. urzędowskiego, o tyle według danych źródłowych z lat sześćdziesiątych zbliżone były przeciętne pow. urzędowskiego i lubelskiego, natomiast *in plus* w jeszcze większym stopniu, jak w poprzednim przypadku, różniła się przeciętna ziemi łukowskiej. Ponadto należy zaznaczyć, że przeciętna w skali całego województwa była najbardziej zbliżona do przeciętnej pow. lubelskiego: według ustaleń dla ostatniej ćwierci XVIII w. była ona mniejsza od przeciętnej w pow. lubelskim (różnica 76), zgodnie z danymi wykazu z 1765 r. była ona minimalnie większa (różnica 13).

¹⁶⁸ Zob. przyp. 106, 107.

¹⁶⁹ *Liczba głów...*, s. 398, 399.

¹⁷⁰ *Tamże* (podliczenia w ramach powiatów są własne).

¹⁷¹ Zob. przyp. 170.

¹⁷² *Tamże*.

Pomimo ujawnionych wyżej różnic pomiędzy wykazem głów żydowskich z 1765 r. a ustaleniami dla lat późniejszych sądzić należy, że uzyskane na podstawie tego źródła przeciętne dla poszczególnych województw są wykładnikiem proporcji zbliżonych do rzeczywistych. Można będzie zatem z pewnym prawdopodobieństwem określić przeciętną liczebność gminy żydowskiej w woj. lubelskim w rzędzie przeciętnych innych województw.

Przeciętną liczebność kahałów w poszczególnych województwach Korony prezentuje tabela 11. Należy tu jednocześnie zaznaczyć, że podana w niej liczba kahałów i przykahałków ustalona została w przybliżeniu; ujawniły się ponadto drobne różnice w podsumowaniach liczby ludności niektórych województw.

Tabela 11

Przeciętna liczebność kahałów w poszczególnych województwach Korony według wykazu z 1765 r.¹⁷⁸

Województwo lub inna jednostka administracji państwowej	Liczba Żydów	Liczba kahałów (około)	Przeciętna kahału
Poznańskie i ziemia wschowska	19 913	40	498
Kaliskie	12 729	49 (?)	260
Sieradzkie	4 950	8 (?)	619
Ziemia wieluńska	2 976	4	744
Krakowskie	19 341	21	921
Sandomierskie	42 972	64 (?)	671
Brzesko-kujawskie	1 267	6	211
Innowrocławskie	1 422	3 (?)	474
Chełmińskie	577	9	64
Malborskie	86	1	86
Pomorskie	2 731	20 (?)	137
Ziemia dobrzyńska	1 082	3	361
Ruskie	109 898	155 (?)	709
Lubelskie	20 107	36	558
Wołyńskie	50 792	87	584
Podolskie	38 384	81 (?)	474
Bełzkie	16 442	35	470
Braclawskie	20 337	47	433
Kijowskie	22 352	66 (?)	339
Podlaskie	19 043	23	828
Płockie	3 960	8 (?)	495
Mazowieckie	10 662	25	426
Rawskie	5 332	12	444
Łęczyckie	2 903	10	290
Ogółem:	440 045	813 (?)	541

¹⁷⁸ Nie sposób było na podstawie wspomnianego wykazu z 1765 r. określić pewnie liczbę gmin wyznaniowych w Koronie (*Liczba głów...*, s. 388—407). W stosunku do niektórych województw (kaliskie, sieradzkie, sandomierskie, pomorskie, ruskie, podolskie, kijowskie) istnieją poważne wątpliwości. Wyjątek stanowi woj.

Najniższe przeciętne posiadają województwa usytuowane na północno-zachodnich terenach Korony (chełmińskie, malborskie, pomorskie), najwyższe położone na południu i wschodzie (krakowskie, podlaskie, ruskie). Jakkolwiek trudno tu ustalać pewniejszą regułę (wysoką przeciętną posiada np. położone na zachodzie woj. sieradzkie), w większości województw wschodnich stwierdza się wyższe przeciętne. Woj. lubelskie należało do pośrednich; przeciętna liczba członków kahału tej jednostki administracji państwowej była najbardziej zbliżona do przeciętnej w Koronie. Najczęstsze przeciętne województw mieszczą się w granicach 400—800 wyznawców. Rozpiętość krańcowych była bardzo duża: największe kahały stwierdza się w ziemi lwowskiej woj. ruskiego (Brody — 6877, Lwów — 6378¹⁷⁴), wyjątkowo dużą liczbę członków — 4743 — skupiał kahał w Lesznie (woj. poznańskie)¹⁷⁵; w pow. żytomirskim woj. kijowskiego istniały kahały liczące kilkunastu (machnowski — 15, czajkowski — 19¹⁷⁶) lub nieco więcej (łuwkowski [sic!] — 24¹⁷⁷) Żydów.

Podany wykaz zawiera z pewnością zaniżenia, trudno jednak określić ich stopień. Można przypuszczać, że *Taryfa* z 1765 r. posiada zbliżone zaniżenia dla wszystkich województw. Należałoby więc przyjąć dla lat 1789—1790, zgodnie z poczynionymi wyżej dla woj. lubelskiego ustaleniami¹⁷⁸, wyższą o 50% liczbę Żydów oraz przeciętną kahału w poszczególnych województwach Korony.

W uzupełnieniu zestawiono, również opierając się na wykazie z lat sześćdziesiątych XVIII w., przeciętne kahałów w ramach mniejszych jednostek administracyjnych — powiatów należących do województw południowych (krakowskie, sandomierskie, lubelskie, ruskie) Rzeczypospolitej (tab. 12).

Przeciętne tych powiatów mieszczą się przeważnie w granicach 500—800 członków.

Ziemia lwowska, jak już wyżej informowano, posiadała na swoim terenie kahały grupujące najwięcej wyznawców; również na tej ziemi

krakowskie, które posiada osobny, bardziej szczegółowy spis (*Spis Żydów województwa krakowskiego z roku 1765*, wyd. A. Czuczyski, Archiwum Komisji Historycznej AU, t. 8, s. 408—427). Posiada ten ostatni spis dodatkowe znaczenie, ponieważ — w zakresie woj. krakowskiego — kontroluje dane wykazu ogólnego. Według tegoż woj. krakowskie zawierało 21 kahałów. Jak można wnioskować na podstawie ogólnego wykazu (*Liczba głów...*, s. 393), w woj. krakowskim była identyczna liczba żydowskich gmin wyznaniowych. Stąd można wysnuć ogólniejszy wniosek: ustalona na podstawie wspomnianego źródła liczba kahałów (przykahałków) dla całej Korony i poszczególnych województw, jakkolwiek nie odtwarza wiernie stanu faktycznego, jest prawdopodobna i może być użyta w zestawieniach statystycznych. Istnieją także pewne różnice między liczbą ludności w przedstawionej tab. 11 a wykazem źródłowym dot. Korony. Dotyczą one 2 województw: krakowskiego i ruskiego. Liczba Żydów w woj. krakowskim (19 341), oparta na wspomnianym już szczegółowym wykazie (*Spis Żydów...*, s. 408—427), jest większa od podanej (18 670) w wykazie ogólnym (*Liczba głów...*, s. 393, 407). Podliczona (S. J.) liczba Żydów dla woj. ruskiego (109 898) nie zgadza się z podaną w źródle (100 111) w sumarycznych zestawieniach (*tamże*, s. 407). *Taryfa* z 1765 r. dotycząca Korony wyróżnia również gminy wyznaniowe Karaimów (*tamże*, s. 396 „Karaimów Kuliczkowskiach 55”, s. 397 „Miasto Halicz Karaimów 94” — woj. ruskie).

¹⁷⁴ *Liczba głów...*, s. 396.

¹⁷⁵ *Tamże*, s. 391.

¹⁷⁶ *Tamże*, s. 404.

¹⁷⁷ *Tamże*, s. 403.

¹⁷⁸ *Zob.* s. 124, 125.

Tabela 12

Przeciętna liczebność kahałów w powiatach województw południowych
według wykazu z 1765 r.¹⁷⁹

Województwo	Powiat	Liczba Żydów	Liczba kahałów	Przeciętna kahału
Krakowskie	krakowski	5 199	4	1 300
"	proszowski	693	1	693
"	księski	2 419	3	806
"	lelowski	3 415	6	569
"	sandecki	1 368	1	1 368
"	czechowski i szczy- rzycki	2 385	1	2 385
"	biecki	2 950	3	983
"	księstwo zatorskie	97	1	97
"	księstwo oświęcimskie	815	1	815
Sandomierskie	sandomierski	11 677	16	730
"	wiślicki	8 911	11	810
"	piłźnieński	9 161	14	654
"	radomski	7 727	13 (?)	594
"	opoczyński	3 611	7	516
"	ziemia stężycka	1 885	3	628
Lubelskie	lubelski	10 363	19	545
"	urzędowski	5 938	12	495
"	ziemia łukowska	3 806	5	761
Ruskie	żydaczewski	5 536	10	554
"	trembowolski	7 018	12	585
"	kołomyjski	10 253	18	570
"	ziemia lwowska	34 630	35 (?)	990
"	ziemia przemyska	25 724	35	735
"	ziemia halicka	12 304	21	586
"	ziemia sanocka	4 646	6	774
"	ziemia chełmska	9 787	18 (?)	544

mieściła się jedna z najmniejszych gmin wyznaniowych (Karaimów Kulickowskich — 55) w ramach 4 wykazywanych województw; do najmniejszych należały także Biskupice w pow. lubelskim — 60¹⁸⁰.

Zważywszy, że Żydzi byli rozmieszczeni na terenie całego województwa i mieszkali prawie we wszystkich osiedlach, zarówno miejskich, jak i wiejskich, można także określić stosunek liczby kahałów do obszaru. W pow. lubelskim (4901,2 km²) 1 kahał przypadał na 257,9 km², w urzędowskim (3695,1 km²) na 307,9 km², w ziemi łukowskiej (2092,1 km²) na 418,5 km². Tu również wyróżnia się ziemia łukowska, w której było najmniej zagęszczenie, co zresztą nie dziwi, ponieważ powiat ten miał najmniej osiedli miejskich. Zagęszczenie w pow. lubelskim i urzędowskim

¹⁷⁹ *Liczba głów...*, s. 393, 394, 396—399. Zaistniały podobne trudności jak w przypadku sporządzenia tab. 11. Dotyczyły one określenia liczby kahałów w niektórych powiatach.

¹⁸⁰ *Tamże*, s. 396, 398.

było zbliżone, jakkolwiek kahał w pow. urzędowskim obejmował przeciętnie większy obszar aniżeli w pow. lubelskim; według ustaleń dla lat 1787—1790 grupował on jednak mniej wyznawców. W skali całego województwa (10 689,1 km²) 1 kahał przypadał na 296,9 km².

Jak można wnosić w oparciu o pobieżnie poczynione obliczenia w innych województwach, na 1 kahał w omawianym czasie przypadał przeciętnie następujący obszar: w woj. krakowskim ok. 402,0 km², w woj. sandomierskim ok. 906,1 km², w woj. płockim ok. 524,9 km², w woj. rawskim ok. 422,9 km². W porównaniu z podanymi wyżej jednostkami administracji państwowej na Lubelszczyźnie było stosunkowo duże zagęszczenie kahałów i przykahałków¹⁸¹.

Należy wreszcie nadmienić o ostatniej grupie wyznaniowej na omawianym terenie — o protestantach, w źródłach nazywanych dysydentami. Lubelszczyznę zamieszkiwało ich tylko ok. 368, co stanowiło 0,14% ogółu mieszkańców. Prawie połowa z tej liczby (167) zgrupowana była w Lublinie¹⁸². Ponadto większe skupiska protestantów stwierdza się w Siedlcach, Opolu, Piaskach. Wsie zamieszkiwały tylko kilkuosobowe grupki, jak np. w Częstoborowicach (8 osób) w pobliżu Piask¹⁸³. Ze względu na nikłą stosunkowo liczbę protestantów oraz różnicowanie wśród nich, przede wszystkim na ewangelików augsburskich (luteran) i ewangelików reformowanych (kalwinów), trudno tu ustalać przeciętne tych wyznaniowych; należy ograniczyć się jedynie do wskazania istniejących w ostatniej ćwierci XVIII w. zaborów.

Prawdopodobnie w ciągu XVIII w. w Lublinie funkcjonował zbor ewangelicko-augsburski (luteranski), jeśli nie w formie publicznej, to prywatnej¹⁸⁴. Do takiego stwierdzenia upoważnia przede wszystkim liczba protestantów w tym mieście¹⁸⁵. W 1784 r. w Lublinie „zbor augsburski na nowo powstał”¹⁸⁶; po tym roku istnienie jego można uważać za pewne. W Piaskach (ok. 20 km od Lublina) były w omawianym czasie 2 zbory: jeden (różnie funkcjonujący) posiadali luteranie, drugi ewangelicy reformowani (kalwini)¹⁸⁷. Zbor kalwiński istniał także w Bełżycach¹⁸⁸. Można jednak przypuszczać, że oprócz tych świątyń w osiedlach, gdzie znajdowała się większa grupa protestantów, był odprawiany kult,

¹⁸¹ *Tamże*. Powierzchnię województw przyjęto od A. Pawińskiego, *Polska XVI wieku...*, *Małopolska*, t. III, W: *Źródła dziejowe*, t. XIV, Warszawa 1886, s. 8 (woj. krakowskie — 19 028,3 km², sandomierskie — 25 726,7 km²); *Tenże*, *Polska XVI wieku...*, *Mazowsze*, t. V, W: *Źródła dziejowe*, t. XVI, Warszawa 1892, s. 4 (płockie — 4199,3 km², rawskie — 5075,3 km²). Powyższe dane dotyczą XVI w., ale do 1772 r. (I rozbiór) nie nastąpiła żadna poważniejsza zmiana granic województw w Koronie. Liczbę kahałów przyjęto z tab. 11.

¹⁸² Zob. przyp. 43, 54.

¹⁸³ *Loco cit.*

¹⁸⁴ Por. H. M[erczyng], *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 62.

¹⁸⁵ Zob. przyp. 43, 54.

¹⁸⁶ H. M[erczyng], *op. cit.*, s. 69.

¹⁸⁷ *Tamże*, s. 68, 69; A. Kossowski, *op. cit.*, s. 222, 223.

¹⁸⁸ H. M[erczyng], *op. cit.*, s. 46, 47; A. Kossowski, *op. cit.*, s. 216—219, 221, 222, 231.

jeśli nie w formie publicznej — to prywatnej; znajdowały się tam nie tyle domy, co miejsca modlitwy (mieszkania).

Omówione w niniejszym artykule kwestie mieszczą się w zakresie zagadnień dotyczących struktury osadnictwa. Pomimo iż rola parafii rzymskokatolickiej jako jednostki administracji państwowej była bardzo skromna i ograniczała się w zasadzie do celów fiskalnych — nie to decydowało o jej randze. Stanowiła ona przede wszystkim najniższą jednostkę, w której ramach zespalało się lokalne społeczeństwo.

Parafie — to jednocześnie najczęściej najniższe jednostki gospodarcze, w zakresie których kształtował się mniej lub bardziej zamknięty rynek lokalny. Sprzyjał temu fakt, iż obszar parafii należał niejednokrotnie do kompleksu dóbr jednego właściciela. Rola lokalnego rynku była w omawianym czasie znaczna, zważywszy na mniejszą wówczas możliwość transportu. Lubelszczyzna zaś, nawet na warunki XVIII w., nie posiadała, jak to można wnosić z mapy Perthéesa, najlepszej sieci dróg. Najmniejsze jednostki administracji państwowej, w liczbie 86, które należy identyfikować z większymi parafiami (bez wyłączenia, z drobnymi wyjątkami, parafii filialnych), posiadały przeciętnie w województwie około: 124 km², 13 osiedli, 486 dymów, 3084 ludności. Prawie na dwie (1,8) wspomniane jednostki przypadało 1 mniejsze lub większe osiedle miejskie. Stanowiło ono w strukturze osadnictwa podstawowy ośrodek wymiany i produkcji. Ze względu na równomierne na ogół rozmieszczenie miast w stosunku do najniższych jednostek administracji (lubelski — 1,8, urzędowski — 1,8, ziemia łukowska — 2,2) można mówić o ich roli jako ważnych „ośrodków ponadparafialnych”.

Gminy wyznaniowe: parafie rzymskokatolickie i grekokatolickie, kahały, skupiały wyznawców wokół własnych ośrodków, których istotnym elementem był kościół rzymskokatolicki, cerkiew unicka względnie synagoga. Wspomniane ośrodki zajmowały się nie tylko uprawianiem kultu religijnego. Znajdujące się w nich szkoły, szpitale, przytulki wypełniały ważną rolę w zakresie oświaty, służby zdrowia, opieki społecznej. Ludność, uczestnicząc w obrzędach, zaspokajała nie tylko potrzeby religijne, ale i kulturalne (śpiewy), czerpała ważne dla niej wiadomości (rola w zakresie informacji lokalnej). Ze względu na różnorodne funkcje ośrodki gmin wyznaniowych lokalnie integrowały społeczność narodowo-wyznaniową. Z trzech większych grup narodowo-wyznaniowych (protestanci w zasadzie się nie liczą — 0,14% ogółu zamieszkujących województwo) jedynie rzymskokatolicy (Polacy — 85,58% w województwie) i wyznawcy religii Mojżeszowej (Żydzi — 11,73%) byli równomiernie rozmieszczeni na terenie województwa. Grekokatolicy (Rusini — 2,55%) mieszkali jedynie wąskim pasem z północy na południe, na jego wschodzie. W zasadzie więc istotny był wzajemny stosunek dwu pierwszych grup.

Ośrodki kahałów czy przykahałków w liczbie 36 mieściły się w osiedlach miejskich, gdzie też zamieszkiwała większość członków danej gminy wyznaniowej. Jedynie w dwu przypadkach były one zlokalizowane we wsiach: Włostowice (wydaje się, że ze względu na rozwijające się w pobliżu Puławy) i Zbuczyn (prawdopodobnie z powodu braku w tej części ziemi łukowskiej miasta). Na Lubelszczyźnie przeciętnie 1 kahał

przypadał na 296,9 km² i skupiał ok. 832 członków; to drugie nie odbiegało zbyt od przeciętnych innych województw, jednakże zagęszczeniem kahałów w stosunku do powierzchni omawiany teren wyróżniał się.

Woj. lubelskie zawierało 101 rzymskokatolickich gmin wyznaniowych; oprócz zwykłych parafii wchodziły tu również wszystkie parafie filialne. Przeciętnie 1 parafia obejmowała obszar prawie 105 km² (104,8), miała 11 osiedli i 2233 wiernych. Upraszczając można stwierdzić, że przewyższało to dwukrotnie przeciętne innych województw, ziem etnicznie polskich. Decydująca rola parafii rzymskokatolickiej, a jednocześnie jej funkcja jako najniższej jednostki administracji państwowej wynikała przede wszystkim z faktu, iż dotyczyła najliczniejszej grupy ludności w województwie. Prawie co drugi ośrodek parafialny mieścił się w osiedlu miejskim i był z reguły lepiej wyposażony w obsługę duszpasterską, miał okazalszy kościół, przytułek (często z kościółkiem), szkołę. W tymże osiedlu funkcjonował także najczęściej ośrodek kahału czy przykahałku. Należy zauważyć, że wsie, w których mieścił się ośrodek parafii, posiadały z tej racji wyższą rangę od okolicznych osiedli wiejskich. Na przykładzie Włostowic i Zbuczyna stwierdza się, że w nich właśnie Żydzi lokalizowali, jeśli zachodziła potrzeba, również ośrodki własnych gmin wyznaniowych.

Spółeczność polska i żydowska stykała się głównie na terenie miast i miasteczek. Żydowska mniejszość stanowiła przeciętnie trzecią część ludności miejskiej województwa. Trudniła się ona przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Żydzi arendowali w miastach, miasteczkach i po wsiach: karczmy, browary, młyny. Jak wynika z informacji w wizytacjach, kahały spełniały rolę lokalnych banków (sumy na wyderkach) w stosunku do kościołów parafialnych i innych instytucji kościelnych. Pomimo naturalnej tendencji Żydów do izolacji istniał wzajemny związek pomiędzy społecznościami i instytucjami: polską i żydowską.

Parafie greckokatolickie liczyły przeciętnie w województwie 473 wyznawców, co było zbliżone do średniej w skali całej Rzeczypospolitej. Pod względem liczebności różniły się jednak znacznie od parafii rzymskokatolickich terenu Lubelszczyzny. Posiadały one bowiem, jak wynika z informacji w wizytacjach unickich, prawie z reguły jednoosobową obsługę duszpasterską, podczas gdy parafie rzymskokatolickie, zgodnie z danymi wizytacji łacińskich, w większości kilkusobową. Należy wyjaśnić, że tak duża różnica ujawniała się tylko na terenie Lubelszczyzny i wynikała z przeciętnie dwukrotnie większego w tym województwie rozmiaru parafii rzymskokatolickich.

Zbory protestanckie — ośrodki parafii głównych odłamów tego wyznania, mieściły się: w Lublinie (luterancki), w Piaskach (luterancki i kalwiński) i w Bełżycach (kalwiński).

Jak można wnosić, wśród protestantów było dużo przybyszów z Zachodu (Niemcy, Szkoci) zajmujących się rzemiosłem.

Omówienie wycinkowego zagadnienia rozmiarów jednostek administracji państwowej i gmin wyznaniowych stanowić może wstęp do szerszych badań nad osadnictwem i ludnością, a szczególnie nad jej ośrodkami integracji na terenie woj. lubelskiego.

РАЗМЕРЫ ЕДИНИЦ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ
И РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЩИН (РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКИХ,
УНИАТСКИХ И КАГАЛОВ) НА ТЕРРИТОРИИ ЛЮБЛИНСКОГО
ВОЕВОДСТВА ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII В.

Резюме

Настоящая статья написана на основе следующих материалов: перепись населения примаса Понятовского 1787 года, реестр домов, дворов, корчем, мельниц, пивоваренных заводов и т.п. (тариф подымной подати 1775 или 1777, 1789 и 1790 гг.), реестр кагалов и еврейского населения 1768 г. (тариф 1765 г.). Многочисленные данные, непосредственно или посредственно относящиеся к приходам, кагалам, селениям, домам, дворам и населению, были извлечены из актов епископских и деканских визитаций римско-католических и униатских приходов 2. половины 18. и начала 19. вв.

Люблинское воеводство занимало в это время территорию около 10 689,1 км² и делилось на три повята: Люблинский — ок. 4901,2 км² (45,8% — в центре), Ужендовский — ок. 3695,4 км² (34,6% — на юге) и Луковский — ок. 2095 км² (19,6% — на севере).

Самые малые единицы государственной администрации (их было 86), которые следует идентифицировать с большими римско-католическими приходами (не исключая в большинстве случаев филиальные приходы), занимали в воеводстве в среднем 124,2 км², 13,1 поселений, 486 дворов (городских домов, крестьянских дворов, корчем, мельниц, пивоваренных заводов и т.п.), 3084 жителей; в отдельных повятах эти средние данные выглядели следующим образом: в Люблинском — 114,0 км², 12,1 поселений, 466 дворов, 3076 жителей; в Ужендовском — 123,2 км², 10,6 поселений, 452 двора, 2810 жителей; в Луковской земле — 161,9 км², 22,1 поселений, 608 дворов, 3733 жителя; Луковская земля имела в этом отношении самые большие средние показатели. Почти на две (1,8) упомянутые единицы приходился 1 городской поселок. Был он в структуре селения основным центром обмена и производства. Роль прихода, как самой малой единицы государственной администрации, была очень скромной, ограничивалась фискальными целями: на базе этого административного деления составлялись налоговые списки.

Религиозные общины: римско-католические и униатские приходы, кагалы — сосредоточивали приверженцев вокруг собственных центров, какими были, прежде всего, римско-католический костёл, униатская церковь, синагога. Вследствие их различных функций (просвещение, санитарная служба, социальное обеспечение и т.п.) являлись они локальными (местными) центрами интеграции национально-вероисповедной общественности. Католики (поляки — 85,58% населения в воеводстве) и приверженцы иудейского вероисповедания (евреи — 11,73%) были размещены равномерно на территории Люблинского воеводства; униаты („русины” — украинцы — 2,55%) проживали на узкой восточной полосе с севера к югу.

В Люблинском воеводстве была 101 римско-католическая религиозная община, кроме обычных приходов сюда входили также филиальные. В среднем 1 приход занимал территорию почти 105 км², 11 поселений и 2233 прихожан; упрощая, можно сказать, что эти показатели вдвое превышали средние данные других воеводств коренных польских земель Речи Посполитой. Решающая роль римско-католических приходов и их функция, как самой низкой единицы государственной администрации, основывалась на факте, что она относилась к самой численной группе населения воеводства.

Центры кагалов и их филиалов (их было 36) были размещены, кроме двух, в городских поселках. Евреи в основном жили в городах (71,8%) и только 28,2% — в селах. Они составляли 32,52% всего городского населения воеводства. В среднем 1 кагал охватывал территорию 296,9 км² и 832 члена общины; этот второй показатель был более-менее равен средним данным в других воеводствах. Люблинское воеводство, однако, отличалось скученностью кагалов.

Униатские общины насчитывали в воеводстве в среднем 473 приверженца, такой же средний показатель выступал во всей Речи Посполитой.

На территории воеводства проживало ок. 368 протестантов, что составляло 0,14% всех жителей, почти их половина (167) жила в Люблине. Очень трудно было бы разделить их на группы и определить средние величины протестантских церковных приходов. Можно только указать на существующие в данное время общины. Находились они в Люблине — лютеранская, две в Пясках — лютеранская и кальвинская, в Белжицах — кальвинская. Среди протестантов преобладали пришельцы с Запада.

Проблема размеров единиц государственной администрации и религиозных общин может быть вступлением к более широкому изучению истории колонизации и населения, особенно же ее интеграционных центров в Люблинском воеводстве.

DIMENSIONS DES UNITÉS D'ADMINISTRATION D'ÉTAT
ET DES COMMUNES CONFESIONNELLES
(PAROISSES CATHOLIQUES ROMAINES
ET GRECQUES, COMMUNAUTÉS JUIVES)
DANS LA VOÏÉVODIE DE LUBLIN
DANS LE DERNIER QUART DU XVIII-e S.

R é s u m é

L'auteur de cet article se fondait sur: le recensement de la population, fait en 1787 par le primat Poniatowski, la liste de maisons, enclos, guinguettes, moulins, brasseries etc. (Tarif de fouage de 1775 ou 1777, 1789, 1790), la liste des communautés juives et celles de la population juive

de 1765 (Tarif de 1765). Plusieurs données concernant directement ou indirectement: paroisses, communautés juives, colonies, maisons, enclos et population — ont été prises des actes d'inspection d'évêques et de doyens des paroisses catholiques romaines et grecques catholiques de la seconde moitié du XVIIIe siècle et des débuts du XIXe siècle.

Dans la période en question, la voïévodie de Lublin comprenait le terrain d'environ 10 689,1 km² et se divisait en 3 districts: celui de Lublin — d'environ 4901,2 km² (45,8% — au centre), celui d'Urzędów — d'environ 3695,4 km² (34,6% — au sud) et celui de Łuków — d'environ 2092,5 km² (19,6% — au nord).

Les unités administratives, en nombre de 86, qu'il faut identifier avec les paroisses catholiques romaines plus grandes (sans exclure — sauf quelques rares exceptions — des paroisses filiales) avaient, en moyenne dans la voïévodie: 124,2 km², 13,1 colonies, 486 feux (maisons à la ville, enclos à la campagne, guinguettes, moulins, brasseries etc.), 3084 habitants; dans les districts particuliers ces moyennes se présentaient comme suit: dans celui de Lublin — 114,0 km², 12,1 colonies, 466 feux, 3079 habitants; dans celui d'Urzędów — 123,2 km², 10,6 colonies, 452 feux, 2810 habitants; dans celui de Łuków — 161,9 km², 22,1 colonies, 608 feux, 3733 habitants; le district de Łuków se distinguait par les moyennes les plus élevées. Pour presque deux (1,8) unités mentionnées il y avait 1 colonie urbaine plus ou moins grande, ce qui — dans la structure de la colonisation — formait le centre essentiel d'échange et de production. Le rôle de la paroisse en tant qu'une unité administrative l'État la plus inférieure était très restreint et se limitait aux buts fiscaux; en se fondant sur la division en paroisses on dressait des listes d'impôts.

Les communes confessionnelles: les paroisses catholiques romaines et grecques catholiques, les communautés juives — groupaient les fidèles autour de leurs centres propres dont l'élément essentiel était: église catholique romaine, église catholique grecque ou synagogue. Vu diverses fonctions (instruction publique, service de santé, assistance sociale, etc.), elles formaient les centres locaux d'intégration nationale et confessionnelle de la communauté. Les fidèles de religion catholique romaine (Polonais — 85,58% du total d'habitants de la voïévodie) et les israélites (Juifs — 11,73%) étaient localisés dans la voïévodie d'une façon égale; les gréco-catholiques (Ruthènes — 2,55%) occupaient une bande étroite allant du nord au sud dans la partie est.

La voïévodie de Lublin comptait 101 communes de confession catholique romaine, comprenant, à côté des paroisses ordinaires, aussi toutes les filiales. En moyenne, une paroisse occupait presque 105 km² (104,8), contenant 11 colonies et 2,233 fidèles; on peut dire approximativement que cela dépassait deux fois les moyennes des autres voïévodies — des terres ethniquement polonaises. Le rôle décisif de la paroisse catholique romaine et, en même temps, sa fonction comme l'unité la plus inférieure d'administration d'État résultaient du fait qu'elles concernaient le groupe de population le plus nombreux dans la voïévodie.

Les centres des communautés juives — en nombre de 36 — se groupaient, sauf deux exceptions, dans les colonies urbaines. Pour la plupart (71,8%), les Juifs habitaient dans les villes; il y en avait peu (28,2%) à la campagne; ils formaient 32,52% du total de population urbaine dans

la voïévodie. En moyenne, une communauté juive occupait 296,9 km² et groupait 832 membres; ce dernier chiffre ne différait pas des moyennes des autres voïévodies, mais la région de Lublin se caractérisait par la densité des communes.

En moyenne, les paroisses gréco-catholiques avaient 473 fidèles dans la voïévodie, ce qui était rapproché de la moyenne à l'échelle du territoire entier de la Pologne.

Il y avait environ 368 protestants dans la voïévodie, ce qui formait 0,14% du total d'habitants; presque la moitié de ce chiffre (167) habitaient à Lublin. Dans le chiffre total il est difficile de distinguer ses sectes particulières et de définir les moyennes pour les paroisses protestantes; on peut seulement parler des églises protestantes. Elles étaient: à Lublin — église évangélique d'Augsburg (luthérienne), à Piaski (2) — l'une évangélique d'Augsburgs et l'autre évangélique réformée (calviniste), à Belzyce — calviniste. Parmi les protestants les immigrants de l'ouest prédominaient.

Le problème fragmentaire des dimensions des unités d'administration d'État et des communes confessionnelles peut servir d'introduction aux recherches plus détaillées sur la colonisation et la population, et surtout ses centres d'intégration dans la voïévodie de Lublin.